

Міністерство освіти та науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет психології та соціальної роботи
Кафедра дошкільної освіти

01 освіта

012 дошкільна освіта

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістр

“Виховання у дітей старшого дошкільного віку чуйного ставлення до однолітків засобами художньої літератури”

студентки **Гудименко Олександрі Василівни**

Науковий керівник:

док.психол.н., проф. Кононко О. Л.

Рецензенти:

кан. пед. наук, доцент **Аніщук А. М.**

кан. психол. наук, доцент **Тимошенко**

О. А.

Допущено до захисту

Завідувач кафедри

Анотація. Тема магістерської роботи «Виховання у дітей старшого дошкільного віку чуйного ставлення до однолітків засобами художньої літератури» досліджувалася на теоретичному та емпіричному рівнях. Результати вивчення представлені у трьох розділах роботи. На теоретичному рівні обґрунтована проблема чуйності та необхідності її виховання як значущої моральної риси у дітей старшого дошкільного віку.

Для розв'язання емпіричних завдань дослідження, розроблена програма й методика констатувального, формувального й контрольного етапів педагогічного експерименту. Розроблені критерії, показники та рівні сформованості чуйного ставлення дітей 5 -6 років до однолітків, визначено й обґрунтовано педагогічні умови їх вдосконалення, скомпоновано систему роботи з оптимізації виховного процесу щодо формування чуйного ставлення засобами художньої літератури.

Ключові слова: чуйність, чуйне ставлення до однолітків, моральне виховання, моральні якості, засоби художньої літератури.

Annotation. The topic of the master's thesis "Education of older preschool children sensitive to peers by means of fiction" was studied at the theoretical and empirical levels. The results of the study are presented in three sections. At the theoretical level, the problem of sensitivity and the need for its education as a significant moral trait in older preschool children is substantiated.

To solve the empirical problems of the research, the program and methods of the ascertaining, forming and control stages of the pedagogical experiment have been developed. Criteria, indicators and levels of formation of sensitive attitude of children 5-6 years to peers are developed, pedagogical conditions of their improvement are defined and substantiated, the system of work on optimization of educational process concerning formation of sensitive attitude by means of fiction is composed.

Keywords: sensitivity, sensitive attitude to peers, moral education, moral qualities, means of fiction.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЧУЙНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ОДНОЛІТКІВ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ.	9
1.1. Чуйність як показник моральної вихованості особистості	9
1.2. Динаміка розвитку чуйного ставлення до однолітків у дошкільному віці.	17
1.3. Художня література як засіб розвитку чуйного ставлення у дошкільників.	22
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.	28
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ДОШКІЛЬНИКАМИ ЧУЙНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ОДНОЛІТКІВ.	29
2.1. Методика констатувального експерименту.	29
2.2. Визначення рівнів вихованості у дітей старшого дошкільного віку чуйності як моральної якості.	37
2.3. Вплив особливостей виховання дитини в сім'ї та дошкільному закладі на розвиток чуйності дошкільника	44
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.	51
РОЗДІЛ 3. ОПТИМІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ВИХОВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЧУЙНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ОДНОЛІТКІВ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ.	52
3.1. Обґрунтування педагогічних умов оптимізації виховного процесу у ЗДО	52
3.2. Методика формувального експерименту.	60
3.3. Оцінка ефективності процесу виховання у дошкільників чуйного ставлення до однолітків засобами художньої літератури	71
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3.	76

ВИСНОВКИ	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	81
ДОДАТКИ	88

ВСТУП

Актуальність проблеми. Питання моралі, морального розвитку і виховання зростаючої особистості є дуже важливими для нашої держави, оскільки з кожним днем загальний моральний стан українського суспільства погіршується і потребує пошуку шляхів ефективного та швидкого його поліпшення. Науковцями зафіксовано ряд тривожних тенденцій: формалізацію стосунків між людьми, переважання ділового спілкування над особистісним, зниження довіри до соціального довкілля, зростання байдужості тощо.

Починати опікуватися моральним вихованням доцільно з дошкільного віку, найбільш сприятливого для засвоєння дитиною правил і норм поведінки періоду. Значущість проблеми засвідчена нормативними документами, а саме Законом України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», Базовим компонентом дошкільної освіти України, в яких спрямовується увага освітян на необхідності виховання у дітей різних гуманних якостей, у тому числі чуйності.

До окремих аспектів цієї проблеми зверталися античні мислителі (Сократ, Платон, Аристотель, Демокрит), корифеї філософської (М. Бердяєв, В. Гегель, А. Гельвецій, І. Кант та ін.) та історико-педагогічної думки (І. Герbart, Б. Грінченко, О. Духнович, Д. Дьюї, Я. Каменський, Д. Локк, А. Луначарський, А. Макаренко, М. Новіков, І. Огієнко, М. Пирогов, А. Радищев, С. Русова, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.). Психологічний аспект морального виховання розглядали І. Бех, Л. Виготський, О. Запорожець, Г. Костюк, О. Леонт'єв, М. Скрипченко, С. Рубінштейн, Д. Ельконін та ін. Проблему виховання моральних якостей дошкільників було розкрито у працях великих педагогів – В. Сухомлинського, І. Ващенко, К. Ушинського та ін. Окремі аспекти чуйності досліджували педагоги С. Варюхіна, Т. Довга, Т. Троценко, С. Мельничук, Л. Стрелкова, і психологи І. Кон, І. Бех.

Таким чином, недостатня розробленість як досліджуваної проблеми загалом, так й дослідження чуйності як якості і чуйного ставлення, її актуальність у нас час зумовили вибір теми магістерської роботи: **«Виховання у дітей старшого дошкільного віку чуйного ставлення до однолітків засобами художньої літератури»**.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови та методи чуйного ставлення дітей старшого дошкільного віку до однолітків засобами художньої літератури.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що ефективність виховання чуйного ставлення дітей старшого дошкільного віку до однолітків засобами художньої літератури виявиться за таких педагогічних умов:

- збагачення та систематизація знань дитини старшого дошкільного віку про чуйність та чуйне ставлення до однолітків;
- вправлення дітей 5-6 років у чуйному ставленні до однолітків засобами художньої літератури;
- оптимізація взаємодії педагогів закладу дошкільної освіти та батьків вихованців у вихованні чуйного ставлення до однолітків.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати психолого-педагогічну літературу, визначити стан розробки проблеми та зміст провідної категорії.

2. Уточнити критерії, показники та встановити рівні вихованості у дітей п'яти-шести років чуйного ставлення до однолітків.

3. З'ясувати вплив на формування чуйного ставлення до однолітків особливостей виховання дитини в сім'ї та дошкільному закладі.

4. Теоретично обґрунтувати та перевірити педагогічні умови та методи виховання чуйного ставлення дошкільників, оцінити їх ефективність.

Об'єкт дослідження – процес морального виховання у дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження – виховання чуйного ставлення дітей старшого дошкільного віку до однолітків засобами художньої літератури.

Теоретико-методолічну базу дослідження становлять: особистісно орієнтований (І. Бех, О. Кононко), діяльнісний (Л.С. Виготський, Д. Б. Ельконін, О. М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн), аксіологічний або ціннісний (М. Приходько, О. Сухомлинська, Т. Поніманська), гуманістичний (Ш. Амонашвілі, Є. Ільїн, О. Соколова) підходи; наукові доробки стосовно морально-ціннісних основ виховання особистості дитини в колективі (В. Сухомлинський).

Для вирішення визначених у дослідженні завдань було використано **методи:**

- *теоретичні:* вивчення наукової літератури з педагогіки та психології для визначення понятійного апарату з теми дослідження, уточнення критеріїв і показників досліджуваного явища; аналіз, порівняння і узагальнення отриманих експериментальних даних з метою перевірки та обґрунтування педагогічних умов виховання у дітей старшого дошкільного віку чуйного ставлення до однолітків;

- *емпіричні:* спостереження, бесіди, створення експериментальних ситуацій, опитування, тренінги.

- *статистичні:* статистичний аналіз для узагальнення та інтерпретації отриманих даних дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що

- *теоретично* обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні умови та методи виховання чуйного ставлення у дітей старшого дошкільного віку до однолітків засобами художньої літератури; розроблено критерії, показники та визначено рівні вихованості у дошкільників чуйності.

- *уточнено* зміст провідних категорій дослідження;

- *подальшого розвитку набули:* методи, форми та засоби виховання у дітей старшого дошкільного віку чуйного ставлення до однолітків.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у розробці та науковому обґрунтуванні технології формування чуйного

ставлення дітей старшого дошкільного віку до однолітків засобами художньої літератури. Експериментальна перевірка й підтвердження її ефективності уможлиблює її широке впровадження в практику сучасних закладів освіти.

Матеріали магістерської роботи можуть бути використані вихователями ЗДО, вчителями початкової школи під час написання методичних рекомендацій, розробки авторських програм з морального виховання.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося протягом першого семестру 2019-2020 навчального року на базі Корюківського дошкільного навчального закладу №1 «Дельфін» художньо-естетичного напрямку. В експерименті взяло участь: 50 дошкільників віком 5-6 років; 15 вихователів; 50 батьків.

Апробація результатів дослідження. Основні результати магістерської роботи апробовано через:

- **участь у** Всеукраїнській науково-практичній конференції: «Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку» м. Ніжин, 23 жовтня 2020 року.

друк статей: Гудименко О. Особливості прояву дошкільниками чуйного ставлення до однолітків *Збірник наукових статей учасників Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції студентів, магістрів та молодих науковців "Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку" (23 жовтня 2020 року)* / за заг. ред. проф. О. Л. Кононко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. С. 90 - 97.

Структура магістерської роботи. Магістерська робота складається зі Вступу, трьох розділів, висновків до кожного, загальних висновків, списку використаних наукових джерел та додатків. Загальний обсяг магістерської налічує 107 сторінок, з якого основного тексту 75 сторінок. Список літератури налічує 73 найменування джерел. Робота містить 5 таблиць, 8 додатків.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМИ
ВИХОВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ
ЧУЙНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ОДНОЛІТКІВ
ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1.1. Чуйність як показник моральної вихованості особистості

Педагогіка розглядає чуйність як моральну якість, розвиток і формування якої є одним із важливих завдань навчально-виховного процесу. Чуйність є однією з основ саморозвитку особистості та умовою для її самореалізації. Виховання чуйного ставлення до однолітків пов'язане із розвитком моральної сфери особистості дитини, становленням певної системи її ціннісних орієнтацій, елементарним світоглядом дитини, розвитком саморегуляції, формуванням позитивного самоствавлення.

Формування особистості дитини, виховання чуйності та певної моральної позиції – складний педагогічний процес, в основі якого лежить правильний, гармонійний розвиток почуттів. У свою чергу цей процес тісно пов'язаний із розвитком у дітей дошкільного віку емоційного ставлення до однолітків. Проте нині реалізація завдань виховання чуйного ставлення у дошкільників стримується їхнім недостатнім теоретичним осмисленням, перш за все – щодо наукового пошуку ефективних форм, методів, технологій роботи з дітьми. Вимагають конкретизації педагогічні умови та методи виховання чуйного ставлення у дітей старшого дошкільного віку до однолітків; потребують уточнення особливості виховання дитини в сім'ї; актуалізація розробки форм, методів та засобів ефективного розвитку у старших дошкільників чуйності.

Як зазначають Л. Артемова, Л. Божович, А. Гончаренко, О. Запорожець, С. Карпова, В. Котирло, М. Лісіна, Є. Суботський, В. Павленчик, Т. Поніманська, Т. Фасолько, С. Якобсон, підґрунтям

моральної поведінки дітей дошкільного вікує гуманні якості, які разом із моральною свідомістю формують елементарні моральні переконання – ту силу, що спонукає до гуманної поведінки. Однак гуманні якості можуть залишитись тільки внутрішнім здобутком дитини та не принести практичної цінності, коли вони не знайдуть зовнішніх проявів, тобто не реалізуються у поведінці. Тому настільки важливо, щоб дитина вже з раннього віку здобувала та накопичувала моральний досвід [46, с. 396].

Серед наукових інтересів О. Кононко, В. Котирло, Л. Стрелкової була проблема розвитку моральних почуттів у дошкільній педагогіці та психології. Ця проблема знаходить певне відображення і в дисертаційних дослідженнях Г. Свідерської (психолого-педагогічні чинники розвитку чуйності у старшокласників), Ю. Удовіної (розвиток емоційно-моральної чуйності підлітків), О. Шовкомуд (виховання емоційної чуйності у молодших школярів).

Дослідниця Т. Поніманська зазначає, що соціально-політичні зміни в житті суспільства і потреба підготовки дітей до них зумовили посилення інтересу до соціальних аспектів виховання дітей. Керування своєю поведінкою і способами спілкування, здатність вибору адекватної альтернативи поведінки, орієнтації у нових обставинах, відчуття свого місця в товаристві інших людей є також сферою соціального розвитку дитини. Науковець стверджує, що механізмом перетворення моральних норм на суб'єктивну моральність є моральні почуття – стійкі переживання у свідомості дитини, її суб'єктивне ставлення до себе, явищ суспільного буття, до інших людей. Завдяки моральним почуттям моральна свідомість і вчинки набувають морального смислу.

Механізмом перетворення моральних норм на суб'єктивну моральність є моральні почуття – стійкі переживання у свідомості дитини, її суб'єктивне ставлення до себе, явищ суспільного буття, до інших людей. Завдяки моральним почуттям моральна свідомість і вчинки набувають морального смислу, відзначає Т. Поніманська. Моральна свідомість поєднує у собі

знання моральних норм, усвідомлення їх значення для особистості, яке здійснюється через моральні почуття [53].

За словником із етики, чуйність – це моральна якість, що характеризує ставлення людини до навколишніх людей. Передбачає піклування про потреби та бажання людей; уважне ставлення до їхніх інтересів, проблем, які їх хвилюють, думок і почуттів; розуміння мотивів, якими керуються люди у своїй поведінці; тактовне ставлення до оточуючих, прояви самолюбності, гордості та почуття власної гідності, чужого ставлення до всіх. Дане визначення доволі широке, адже це особистісне утворення не завжди включає в себе розуміння мотивів інших людей [3].

У «Педагогічному словнику для молодих батьків» категорія «чуйність» трактується як моральна якість, що характеризується уважним, сердечним ставленням до людей, готовністю розділити з ними їх труднощі, горе і радість, прийти на допомогу. У словнику звертається увага на те, що потрібно розрізняти справжню чуйність від спритного врахування людиною емоційного стану іншої людини для досягнення власних егоїстичних цілей.

Проблема чуйності у психолого-педагогічній науці представлена досить вузьким колом робіт (І.Д. Бех, О.М. Вержиховська, О.В. Гудима, О. Л. Кононко, Г.М. Свідерська, Л.О. Сологуб, Є. Шовкомуд та ін.). Так, на думку С. Мельничук і Т. Довгої, чуйність (або чутливість) – це щире ставлення до інших людей, допомога з власної ініціативи. Ми не поділяємо їхню думку, що дана якість є складовою уважності, оскільки дане припущення нічим не підкріплене.

О.М. Вержиховська вказує, що чуйність характеризує внутрішнє ставлення особистості до оточуючого та передбачає співпереживання з іншими людьми їхніх радощів, потреб, страждань, бажань тощо; уважне ставлення до їхніх інтересів, проблем, думок і почуттів; розуміння мотивів їхньої поведінки; тактовне ставлення до їх самолюбства, гордості. На її думку, чуйність тісно пов'язана з повагою, скромністю, співчуттям, довірою, великодушністю, благородством, шляхетністю [14].

Найважливішою особливістю чуйності, наголошує Л.О. Сологуб, є вміння ставити себе на місце інших, бачити в них подібних собі. Дієвість цієї якості проявляється в активній безкорисливій допомозі, полегшенні тяжких почуттів інших людей. У розумінні емоційного стану оточуючих проявляється такт, культура почуттів, які сприяють становленню доброзичливих взаємин [68].

Як зазначає Є. Шовкомуд, чуйність можна розглядати як здатність відчувати і розуміти стан іншої людини через усвідомлення власних переживань. Це відбувається шляхом співпереживання і проявляється у формі дієвого співчуття та щирої співраді [71].

Чуйність Г.М. Свідерська трактує як морально – психологічну якість особистості, що характеризує ставлення людини до інших людей і виявляється в емпатійності (здатності людини безпосередньо відчувати психологічний стан іншого та адекватно відгукуватись на нього, намагаючись полегшити або розділити його через вияв співчуття та співпереживання), доброзичливості (здатності людини виражати добре ставлення, приязнь), тактовності, ввічливості (умінні поводитися з іншими обережно, не ображаючи та не принижуючи їхню гідність, виявляти люб'язність, чемність, дотримуватись суспільних правил поведінки) та турботливості, наданні практичної допомоги (уважності до потреб інших людей, прояву піклування про них) [62].

Ми поділяємо думку дослідниці з приводу того, що «неправомірно ототожнювати поняття «чуйність» та «емпатія», оскільки між ними існують істотні відмінності. Так, чуйність виникає і формується у комунікативній взаємодії та виявляється до конкретної людини (людей). Натомість об'єктами емпатії виступають не тільки люди, а й антропоморфні предмети, літературні персонажі, сам суб'єкт емпатії, тварини, рослини, життєві події, тобто емпатія виявляється не лише в реальному спілкуванні людей. А також виникнення чуйності передбачає позитивне ставлення до людини, у той час як емпатія може виключати нейтральну або й негативну реакцію суб'єкта на

душевний стан іншого. Також важливим є той факт, що, на відміну від емпатії як психологічного явища, чуйність є морально – психологічною, вчинковою категорією» [62].

Учинково-чуйне ставлення, підкреслює Г.М. Свідерська, проявляється через уважність до іншої людини, тактовність, делікатність, турботливість, привітність, ввічливість, і є за своєю сутністю ставленням морально-творчим. Поняття чуйність фіксує здатність людини рахуватися з інтересами та потребами інших, із способом життя, звичками, смаками оточуючих; чуйність передбачає доброзичливість до ближніх, вимогливість людини до самої себе, відповідальність за наслідки своїх дій [62].

Варто зазначити, що «ставлення» взагалі є однією з провідних категорій у психологічній науці, оскільки її зміст відображає не лише багатогранні зв'язки особистості з навколишнім світом, а й її суб'єкту позицію стосовно всього, що її оточує. Система ставлень виконує гносеологічну функцію у визначенні потреб, інтересів, мотивів, установок, ціннісних орієнтацій, які безпосередньо торкаються суб'єктивних якостей особистості[66].

Наукою доведено, що внутрішня логічна єдність процесу формування емоційно-ціннісного ставлення особистості, а отже, адекватної доцільної з точки зору поведінки у довкіллі, можлива за умов, коли її внутрішні індивідуальні та зовнішні соціально-педагогічні чинники здійснюють корегуючий чи спрямовуючий вплив на формування відповідної якості.

Ціннісне ставлення до всіх інших чинників життя людей формується в процесі емоційно-оцінної діяльності, за якої встановлюється багатогранна цінність природи для людини, виявляються сутність, значущість об'єктів довкілля для людей як суб'єктів пізнання. Ця діяльність здійснюється відповідно до потреб, інтересів, ідеалів певної особистості, має потребово-мотиваційний зміст. В процесі емоційно-оцінної діяльності стимулюються емоції (негативні чи позитивні), переживання, що є важливим способом засвоєння не лише практичного, а й емоційного досвіду [59].

Варто зазначити, що під час емоційно-оцінної діяльності, коли потрібно оцінити факт, подію, явище, історичну особу, результати її діяльності тощо, діти, спираючись на ціннісні уявлення, життєвий та емоційний досвід, вчаться давати оцінку з певних позицій, виявляють ставлення, здійснюють вибір рішення у проблемній ситуації, уточнюють, а інколи змінюють особисті ціннісні орієнтації. Однак більшість педагогів, розуміючи важливість й актуальність систематичної роботи з формування досвіду оцінної діяльності, не здійснюють її регулярно [69, с. 163 - 169].

Оцінна діяльність визначається вченими-педагогами як «здатність здійснювати комплекс упорядкованих дій та операцій, за допомогою яких визначається цінність того чи іншого об'єкта». Оцінна діяльність є структурним елементом оцінних методів, які за своєю суттю не можуть бути репродуктивними, а є творчими, оскільки передбачають виявлення готовності людини до прийняття рішень та реалізації їх у нестандартних умовах. Оцінна діяльність завжди здійснюється на основі емоційного сприйняття, що зумовлює певний особистісний характер і результат діяльності. В процесі оцінювання виділяють два рівні – чуттєвий і раціональний [23].

На чуттєвому рівні оцінка здійснюється через емоційні переживання, наявну систему ціннісних особистісних орієнтацій і життєвого досвіду. Емоційна оцінка складається у вигляді первинного враження («подобається – не подобається», «погано – добре», «не знаю»). На раціональному рівні чуттєва оцінка поглиблюється, уточнюється, а інколи й змінюється з розширенням знань про об'єкт оцінки, всебічним його аналізом, формуванням цілісного уявлення про те, що оцінюється [20, с. 283 - 288].

У структурі чуйності дітей виділяють когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти. До когнітивного компонента належать теоретичні уявлення людини про природу і сутність чуйності, вміння правильно розуміти психологічний стан іншої людини, її поведінку, прагнення бути чуйним, керуватися у житті даною моральною цінністю, здатність

висловлювати на основі цих знань моральні судження, давати власні оцінки. Емоційний компонент виявляється у ставленні до іншого як такого, що потребує вияву чуйності, прийняття, доброзичливості та емпатійності, тобто прийняття іншої людини, як безумовне позитивне ставлення до неї, здатність особистості відчувати психологічний стан іншого та адекватно відгукуватись на нього, намагаючись полегшити або розділити його через вияв жалості, співчуття, співпереживання, здатність виражати добре ставлення, приязнь. Поведінковий компонент характеризує здатність до практичного вияву чуйності у відповідних життєвих ситуаціях – уміння вибрати найбільш адекватний, слухний спосіб поведінки з іншою людиною, уміння виявити діяльну турботу про людину, надати їй реальну допомогу у вирішенні проблем, уміння виявляти тактовність, ввічливість, піклуватися про оточуючих, надавати їм дієву та безкорисливу допомогу [62, с. 130 - 138].

Щодо останнього аспекту схожі міркування знаходимо й у Л.В. Стрелкової, яка визначає чуйність як емпатійний процес, спрямований на допомогу. Чуйність, на її думку, складається з трьох компонентів: співпереживання, співчуття і внутрішнього сприяння, де сама дія виведена за межі цілісного процесу [67, с. 35 - 55].

Досить ґрунтовно дана проблема висвітлена в науковому доробку І. Беха. Він уперше вводить в обіг термін «вчинок-чуйність», під яким розуміє міру причетності однієї людини до життя іншої: її справ, клопотів, самопочуття. Науковець акцентує увагу на тому, що – це міра участі однієї людини в житті іншої: у її справах, клопотах, особливо у її самопочутті. Учинок-чуйність найінтенсивніше виявляється внаслідок фізичних чи психологічних негараздів, які переживає людина. Інша особистість, у свою чергу, сприйнявши такий її стан, відповідним чином відгукується на нього.

У здійсненні вчинку-чуйності важливу роль відіграє просторова та психологічна близькість двох суб'єктів. Тому бажано, щоб вони перебували в одному життєвому просторі, йшли поруч. Проте, це не означає, що привід для чуйності зникає, коли люди перебувають далеко один від одного. Своє

піклування й підтримку за таких обставин вони виявляють, використовуючи телефонний зв'язок, листування, Інтернет та ін. [4].

Іншими словами, дослідник доводить, що у здійсненні цього вчинку важливу роль відіграє просторова і психологічна близькість двох суб'єктів. Учинок-чуйність найінтенсивніше виявляється внаслідок фізичних чи психологічних негараздів, які переживає одна з особистостей як об'єкт цієї моральної дії. Інша особистість, сприйнявши такий її стан, відповідним чином відгукується на нього.

Як зазначає І.Д. Бех, О.М. Оржиховська, О.В. Гудима, Г.М. Свідерська, Л.О. Сологуб, Є. Шовкомуд та ін., чуйність є моральною якістю, формування і розвиток якої є одним із завдань навчально-виховного процесу. Чуйність становить одну з основ саморозвитку особистості та є умовою для її самореалізації: виховні можливості чуйності до однолітків пов'язані із розвитком моральної сфери особистості, становленням певного світогляду та системи ціннісних орієнтацій, розвитком саморегуляції, а також із формуванням позитивного самоствавлення; методами виховання чуйності є: просвітницька робота із роз'яснення значущості тієї чи іншої якості та комплекс заходів, спрямованих на становлення основи самоусвідомлення, активне діалогічне співробітництво, поєднання вимогливості з довірою, створення атмосфери підтримки та прояв поваги до дитини.

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу, можна зробити висновок, що немає однозначного підходу до визначення сутності чуйності. Дане поняття розглядають як: гуманістичну цінність (О. Лавриненко, В. Лопатинська); моральну якість (І. Кон, Г. Свідерська, Т. Троценко); вчинкову діяльність (І. Бех); моральні почуття (О. Кононко); складову культури поведінки (Т. Довга, С. Мельничук); емпатійний процес (С. Варюхіна, Л. Стрелкова).

Отже, категорію «чуйність» в дослідженні ми розуміємо як процес емоційного відгуку однієї особистості на переживання іншої, що виявляється в розумінні партнера по спілкуванню, співчуття і співпереживання, а також

активній підтримці і наданні допомоги. Вищезазначена структура чуйності, на нашу думку, найповніше охоплює підходи щодо виокремлення компонентного складу досліджуваного феномена та буде використовуватись нами у подальшій роботі.

Таким чином, сполучною ланкою між почуттям та дією є знання способів поведінки, які відповідають емоційному стану іншої людини. Ми вважаємо, що чуйність має таку структуру: відчуваю – розумію емоційний стан, співчуваю – знаю, як допомогти і відповідно до цього стану – дію. Тож поєднуючи моральний і духовний процес, виховання спрямовується на цілісний розвиток особистості, який реалізується в гармонії із зовнішнім світом і самим собою. Під чуйним ставленням в роботі ми розуміємо внутрішнє ставлення особистості до оточуючого світу, яке передбачає співпереживання з іншими людьми їхніх радощів, потреб, страждань, бажань тощо; уважне ставлення до їхніх інтересів, проблем, думок і почуттів; розуміння мотивів їхньої поведінки; тактовне ставлення до їх самолюбності, гордості.

1.2. Динаміка розвитку чуйного ставлення до однолітків у дошкільному віці

Моральна свідомість поєднує у собі знання моральних норм, усвідомлення їхнього значення для особистості, яке здійснюється через моральні почуття. Сформовані в дошкільному віці основи моральної спрямованості особистості значною мірою визначають подальше її життя.

Більшість науковців акцентують увагу на потребі якомога раніше ознайомлювати дітей з моральними поняттями, формувати уявлення, навчати доброти, вправляти у проявах чуйності по відношенню до оточуючих, виховувати в них емоційну сприйнятливність, розвивати уміння співрадіти та співчувати, попереджати байдуже ставлення до оточуючих.

Саме тому виховний вплив варто здійснювати в двох паралельних напрямках: збагачення загального морального досвіду дитини та збагачення досвіду поведінки дитини в конкретних ситуаціях морального вибору. Головна мета першого напрямку – це допомогти дітям якомога глибше пізнати зміст і значення моральних вимог – норм і правил поведінки – і в такий спосіб встановити для себе межі дозволеного. Здійснюючи роботу в цьому напрямі, потрібно створити в ході навчально-виховного процесу умови для активного пошуку та відкриття дошкільнятами інформації про моральну цінність їхньої поведінки. Завдяки такій педагогічній роботі діти не лише здобувають знання про моральні норми та обов'язковість їх дотримання – їхній емоційний світ збагачується новими почуттями та переживаннями морального змісту [29, с. 75].

Тож моральним змістом наповнюється насамперед Я-образ дитини, тобто в дитини на основі конкретних фактів формується та закріплюється уявлення про себе як про добру, чуйну та уважну до інших особу. Завданням другого напрямку – інтегрувати окремі здобутки морального досвіду дошкільників у реальні моральні вчинки в конкретних життєвих ситуаціях вибору.

Дитина рано вступає у спілкування з людьми, під впливом чого в неї виникають перші взаємини, симпатії, звички. П. Лесгафт справедливо стверджував, що характер людини розпочинає формуватися в перші роки її життя. Дошкільне дитинство теоретично й експериментально визначено як період, найбільш сприятливий для розвитку особистості. Пластичність психіки (Л. Виготський, С. Рубінштейн), емоційна чутливість, що сприяє розвитку моральних почуттів (О. Запорожець, В. Котирло, Г. Кошелева, О.Кульчицька та ін.), новоутворення у вигляді усвідомлених мотивів, здатні підкорити безпосередні бажання (О. Леонтьєв), поява внутрішніх етичних інстанцій (Д. Ельконін) роблять дошкільний вік сенситивним періодом для формування моральних основ особистості[34].

У ранньому віці дитина здатна максимально емоційно переживати та співпереживати, вона сприймає слова і дії дорослих, не ставлячи їх під сумнів, на відміну від того віку, коли дитина стає старшою і вчиться аналізувати слова та вчинки довколишніх, зіставляти зі своїм досвідом і робити певні, не завжди правильні висновки. Досвід, набутий дітьми, переходить у категорію належного, достеменного, канонічного, такого, що не ставиться під сумнів [16].

Від успішності процесу формування основ моральних якостей людини залежить її подальший моральний розвиток. У вихованні дитини з перших років її життя, важливе місце посідає формування моральних якостей. У процесі спілкування з дорослими виховується прихильність і любов до них, бажання поводитись відповідно до їхніх вказівок, робити їм приємне, утримуватися від вчинків, що засмучують близьких людей.

Емоційна чуйність дитини складає основу для формування в неї моральних якостей: задоволення від хороших вчинків, схвалення дорослих, сорому, засмучення, неприємних переживань від свого поганого вчинку, від зауваження, незадоволеності дорослого. У молодшому шкільному віці формуються чуйність, співчуття, доброта, радість за інших. Моральні відчуття спонукають дітей до активних дій: допомогти, проявити турботу, увагу, заспокоїти тощо [15].

Набір цінностей, що засвоює індивід в процесі соціалізації йому транслює саме суспільство, тому вивчення системи цінностей, ціннісних орієнтацій, настановлень, смислів, що зазнають трансформації є актуальним завданням сучасної психологічної науки та практики. Формування різноманітних структур свідомості особистості, в тому числі й ціннісної структури, здебільшого детерміновано тими соціально-економічними умовами, в яких особистість здійснює свою життєдіяльність. Вирішення сучасних проблем демократизації, повний розвиток та поліпшення життя повинні привернути увагу до духовно-морального виховання підростаючого покоління [3].

Мораль, внутрішні моральні інстанції особистості виступають тим еталоном, за допомогою якого можна визначити наявність та рівень розвиненості духовності у людини. Чим тісніше пов'язаний зміст ціннісних орієнтацій з моральністю, чим вагоміше в них виявляється зв'язок з категорією добра, тим вищим може бути рівень духовності і, навпаки, відсутність такого зв'язку – свідчення бездуховності [9].

З плином часу дитина поступово опановує прийняті в суспільстві норми та правила поведінки і взаємин, привласнює, тобто робить своїми, притаманними їй, способи і форми взаємодії, вираження ставлення до людей, природи, особисто до себе. Під моральним вихованням розуміємо взаємодію дорослого і дитини з метою формування моральних почуттів і якостей, засвоєння моральних норм і правил, розвитку моральних мотивів і навичок поведінки. О. Б. Буракова розкриває ті особливості дитини-дошкільника, які дозволяють успішно формувати гуманні почуття.

Вказаний вище автор виділяє особливості, які обумовлюють готовність дошкільників до сприйняття чуйності як важливої моральної якості, серед яких:

1. Велика емоційна сприйнятливості дитини, її бурхливареакція на різні життєві події, здатність відчувати почуття та настрої оточуючих.
2. Виявлення гуманістичних почуттів дитини, головним чином, у сфері відносин з однолітками.
3. Прийняття та схвалення дітьми вимог дорослого підтримувати доброзичливі стосунки.
4. Розвиненість у дітей з трьох років потреба в довірливому відношенні до дорослого й здатність відчутти його емоційний стан, зрозуміти причину зміни настрою.
5. Здатність дитини старшого дошкільного віку за певних обставин усвідомити негативні сторони власних дітей; уміння поставити себе на місце іншого з тим, щоб «пережити» ситуацію з його точки зору. Загострення потреба дитини в дружніх стосунках з однолітками [11].

Тож дитина впродовж дошкільного дитинства засвоює суспільний досвід, оволодіває моральними нормами. За даними психології (І. Бронніков, Л. Виготський, О. Запорожець, В. Мухіна, М. Поддяков, Д. Ельконін та ін.) знання про мораль певною мірою керують дитячою поведінкою. Їх особливе значення визначається тим, що засвоєння дітьми етичних уявлень про добро і зло є джерелом внутрішніх регулятивних механізмів їхньої поведінки.

У дослідженнях Л. Артемової, М. Буєвої, А. Ковальова, Я. Коломинського, Т. Репіної та ін. доведено, що спілкування з дорослими є важливим шляхом набуття дитиною різноманітних знань, моральних норм, інтересів. Під впливом спілкування з дорослими під час різноманітних видів діяльності в дітей формуються уявлення про довкілля, моральні норми, а також певне ставлення до того, що пізнається, розуміння прекрасного і поганого у вчинках і поведінці людей, формуються морально-етичні оцінки.

Моральні почуття не можуть виникнути шляхом природного визрівання. Їх розвиток залежить від методів і прийомів виховання, від умов, у яких живе дитина. За умови цілеспрямованого виховання, вони розвиваються раніше, стають багатшими і різноманітнішими. Чим глибше дитина проникає в дійсність, тим більш диференційованими стають її почуття. Саме тому стійкі й усвідомлені почуття базуються на знаннях, тобто наявний тісний зв'язок між почуттями і знаннями [55].

Отже, моральне виховання дошкільників – складний процес формування переконань і системи цінностей дитини, що реалізовується за допомогою певних методів, до яких відносяться: переконання; розповідь; пояснення; роз'яснення; навіювання; бесіда; приклад; заохочення; покарання.

Таким чином, в основі завдань морального виховання дітей дошкільного віку в умовах сьогодення лежить: виховання фізично та морально здорової дитини; створення атмосфери емоційного тепла, любові; засвоєння моральних цінностей, виховання культури поведінки, правдивості, гідності, честі; формування естетичних смаків; забезпечення єдності поколінь, збереження традицій, виховання національної свідомості.

Моральне виховання – це: одна з форм відтворення, успадкування моральності; цілеспрямований процес залучення дітей до моральних цінностей людства та конкретного суспільства; формування моральних якостей, рис характеру, навичок і звичок поведінки.

Для розвитку прагнення до морального вчинку в дошкільному віці робота педагогів і батьків має спрямовуватись на вирішення таких завдань: розвивати свідоме ставлення дитини до наслідків своїх вчинків, здатність аналізувати та регулювати власну поведінку, узгоджувати її з бажаннями та інтересами інших людей; збагачувати індивідуальний досвід дитини, спонукаючи її до застосування моральних знань і норм у реальних життєвих ситуаціях; вправляти дитину у виборі способів міжособистісної взаємодії.

1.3. Художня література як засіб розвитку чуйного ставлення дошкільників

Зміст сучасної дошкільної освіти не зводиться до знаннєвого компонента, а передбачає набуття цілісного досвіду розв'язання нестандартних, проблемних ситуацій, виконання відповідних професійних і соціальних функцій. Замість запам'ятовування фактів та визначень понять, учні набуватимуть компетентностей, що в Законі України «Про освіту» розкриваються як «динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність» [26].

Література є найважливішим засобом залучення особистості до джерел національної та духовної спадщини народів світу. Стратегічні завдання виховання людини демократичного світогляду, з високоморальними якостями та розвиненим естетичним сприйманням реалізуються в основних положеннях Концепції літературної освіти, яка передбачає, зокрема, викладання літератури як мистецтва слова [39].

Формування моральних цінностей загалом і чуйного ставлення у дошкільників засобами вивчення художньої літератури базується, насамперед, на сприйнятті тексту читачем. У зв'язку із цим важливим представляється розгляд особливостей сприйняття художньої літератури дошкільниками [49].

Виокремимо складові процесу сприйняття словесного художнього твору: власне читання: сприйняття літерних позначень і декодування буквених знаків у поняття й образи; залучення психічних процесів (насамперед репродуктивної уяви) - зорових, слухових, дотикових, нюхових, тактильних відчуттів і пам'яті; включення емоційних реакцій і більш складних психічних процесів - репродуктивної й творчої уяви: співпереживання, співчуття, симпатії, ворожості, радості, хвилювання, страху й тощо, а також передчуттів, очікувань і емоцій, пов'язаних з виправданням або, навпаки, зі спростуванням передчуттів і очікувань (пам'ять, зорова конкретизація образів, інтуїція, здогад); осмислення змісту й художньої форми [51].

Тож сприйняття художнього літературного твору – особливий вид діяльності, у якому задіяні різні психічні процеси – увага, відчуття, пам'ять, емоції, уява, мислення. Здатність читача до сприйняття літератури зумовлюється розвитком певних психічних властивостей. Особлива підвищена емоційність охоплює всі сторони особистості дитини дошкільного віку. Психологи довели, що дитина без особливих зусиль опановує зміст твору, якщо образ у цілому викликає в неї правильне емоційне ставлення. Це свідчить про те, що, якщо в дитини виникає емоційна зацікавленість, особистісне ставлення до героїв і ситуацій книги, вона здатна глибоко й правильно сприйняти прочитане й виразити своє ставлення до нього. З одного боку, емоційна сфера дитини відрізняється безпосередністю й підвищеною активністю, а з іншого - появою більш складних почуттів: дитина вже може усвідомлювати власні емоційні прояви [51].

Варто зазначити, що осмислити зміст і художню форму діти не можуть. Визначити мотиви поведінки персонажа, співвіднести мотиви, обставини й наслідки вчинків героя дитина може в рідких випадках (якщо описані ситуації збігаються з тими, які уже є в особистому досвіді), а тому власна думка про персонажа часто буває неточною, перекрученою або взагалі неправильною. при цьому за вчинками персонажа визначити якості його характеру такий читач ще не в змозі. Фрагментарне сприйняття характерне для дітей 5-6 років.

Л.М. Кулакова [44] вважає, що саме тому дошкільники перебувають на фрагментарному рівні самостійного сприйняття художніх творів:

1. *Констатувальний рівень* (відповідає репродуктивному рівню осмислення тексту). Для всіх рівнів сприйняття, крім фрагментарного, характерна цілісність. Завдяки більш розвиненій увазі діти легко запам'ятовують фабулу, відновлюють учинки героїв, переказують текст. Емоції дитини, що перебуває на констатувальному рівні сприйняття, точні і яскраві, тому що вона уже бачить зміну настрою в оповіданні. Однак виразити свої відчуття словами дитині важко, тому що вона не володіє відповідною лексикою, тому й не називає відтінки почуттів, обмежуючись зазвичай, одним словом: «весело», «смутно», «подобається», «не подобається», «поганий», «гарний», «добрий», «злий».

Довільна увага в дітей з констатувальним рівнем сприйняття теж розвинена слабо, тому відтворення образу підмінюється перерахуванням окремих деталей або переказом змісту епізоду. Буває, що дитина починає характеризувати героя замість того, щоб розповісти, яким вона його собі представляє. Зосередити свою увагу на конкретних деталях тексту, а потім зібрати їх воедино дитині важко, тому вона буває дуже лаконічною.

2. *Відтворюючий рівень*. Увага дитини з констатувальним сприйняттям зосереджена на подіях, їх послідовність відновлюється нею легко, але не завжди дитина розуміє зв'язок між ними. Як правило, вона може пояснити причини окремих учинків персонажів, але охопити всі причинно-наслідкові

зв'язки, урахувати всі обставини їй важко. Вона легко відтворює загальну, зовнішню ситуацію, описану в тексті, і не відчуває потреби в переробці у міркуванні над ним, хоча при наявності скеровуючих запитань педагога може правильно визначити мотиви поведінки героїв, орієнтуючись при цьому на власні життєві уявлення про причини того або іншого вчинку, не згадуючи автора оповідання. Художня форма, як і раніше, залишається не поміченою дитиною, унаслідок чого авторське ставлення до персонажів і подій, авторська позиція, художня ідея тексту залишаються незасвоєними, узагальнення прочитаного підмінюється переказом змісту.

Усі самостійно поставлені дітьми запитання до тексту носять відтворюючий (репродуктивний) характер, пов'язані із подіями тексту й не вимагають міркувань, не розкривають проблеми. Часто читачі цієї групи ставлять запитання типу: «Чому вчить це оповідання? Що ви зрозуміли із цього тексту?» – при цьому повторюють формулювання, які чули раніше від педагога але відповісти на ці запитання, як правило, не можуть.

3. *Рівень персонажа (або аналітичний).* Цей рівень якісно відрізняється від попередніх. Діти, які досягли цього рівня, починають виростати із рамок наївно-реалістичного сприйняття, хоча й не долають його повністю. Емоції таких дітей точні, яскраві й мотивовані: дитина намагається передати в слові динаміку своїх емоцій, співвіднести зміну своїх почуттів з конкретними подіями, описаними в тексті. Довільна уява дитини більш розвинена, ніж в дітей, котрі перебувають на двох попередніх рівнях сприйняття. Дитина, котра піднялася на рівень персонажа, може зосередитися на деталях тексту, більш уважна при читанні, її цікавлять не тільки події, але й образи героїв.

При цьому здатність до зорової конкретизації досить висока для її віку, допомагає їй відтворити у своїй уяві образ на основі авторських художніх деталей, причому образ, відтворений маленьким читачем, емоційно яскравий. Це характеризує і увагу дитини до стилістичних деталей тексту. Звичайно, дитина не може докладно, у деталях самостійно доповнити описаний автором пейзаж, портрет, інтер'єр: але вона здатна при зіставленні (скажімо,

ілюстрацій) вибрати ту, яка найбільш відповідає її зоровим уявленням. Дитина прагне вгадати події й учинки персонажів, вона активно включає в роботу здогад і свою читацьку інтуїцію, хоча далеко не завжди буває точною, тому що мимовільна уява все-таки поки що сильніша за довільну й, відштовхнувшись від художньої реальності, дитина з легкістю спрямовується в створену власною уявою й починає приписувати героям свої власні оцінки.

4. *Рівень змісту і художньої форми.* У тексті такого читача цікавлять, насамперед, герої. Діти правильно визначають мотиви й наслідки вчинків персонажів, дають оцінку героям, обґрунтовують свою точку зору посиланнями на вчинки. Однак, багато в чому мотивація особистості залишається наївною й поверхневою: діти сприймають тільки явні факти й не бачать підтексту в художньому творі. Елементи художньої форми іноді сприймаються читачами цього рівня. Найчастіше це значення й художні деталі, пов'язані з образом головного героя. Композиція твору не впливає на сприйняття читача і його оцінки, хоча інтуїтивно він реагує на конфлікт і виділяє кульмінаційні події.

Варто зазначити, що за умови наявності орієнтовних запитань, педагоги спонукують дітей визначити авторське ставлення до персонажів, а іноді й авторську позицію, ідею твору, хоча при самотійному читанні, як правило, не звертають уваги на автора тексту. Узагальнення, які роблять діти, не виходять за рамки конкретного образу. При постановці запитань у дітей даної групи переважають питання на виявлення мотивів поведінки персонажів, на оцінку героїв і на встановлення причинно-наслідкових зв'язків.

Можливі й узагальнюючі запитання, але рівень узагальнення пов'язаний, насамперед, з оцінкою персонажа. Питання рівня «персонажа» націлюють уже на осмислення, а не на відтворення тексту. Питання ставляться до тексту в цілому, а не до окремих епізодів. Дитина прагне осмислити характери героїв, але про автора твору не згадує.

5. *Рівень ідеї (або концептуальний)*. Це найвищий рівень сприйняття, що якісно відрізняється від аналітичного (рівня персонажа). Діти, що досягли цього рівня, емоційно реагують не тільки на події твору, але й на його художню форму, що практично не зустрічається в початковій школі в силу загальних особливостей психічного розвитку дитини. Емоційні реакції на форму викликані не її зовнішньою стороною – ритмом, а красою поетичних описів, емоційним фоном твору. Емоції таких дітей витончені, багаті щодо відтінків, і діти намагаються їх виразити у слові й пояснити причини їх появи. Ставлення до героя і його вчинків завжди усвідомлене й проявляється як на емоційному, так і інтелектуально-оцінному рівні. Діти вловлюють динаміку емоцій у творі, бачать причини змін емоційних станів. У таких дітей довільна уява вже переважає над мимовільною, і вони відтворюють образ на основі художніх деталей і намагаються домалювати його до цілісного, виходячи з особистого досвіду [51].

Отже, знання виступатимуть основою для формування стійких умінь, цінностей і ставлення дитини. Художня література супроводжує людину з перших років її життя. Вона відкриває й допомагає дитині зрозуміти життя суспільства й природи, світ людських почуттів і взаємин. Теми, проблеми, з якими дитина знайомиться в процесі читання й під час обговорення, глибше проникають у дитячу душу, а улюблені герої надовго залишаються з нею. Вона переживає за них і разом з ними, дитя їх любить або не сприймає, але ніколи не залишається байдужим. Література для дітей дозволяє донести до свідомості дитини інформацію про те, що таке ідеал і які шляхи його досягнення, що таке вічна істина і як її досягнути, що таке цінності істини й котрі з них – неправильні. Її завдання – навчити дитину міркувати над тим, що відбувається навколо, аналізувати й робити висновки. Вона повинна розвивати її розум і душу.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Теоретико-методологічний аналіз наукових джерел з проблеми дає можливість стверджувати, що проблема чуйності та особливостей її виховання в дошкільному віці недостатньо розроблена вітчизняною психолого-педагогічною наукою. Доробок провідних фахівців дозволяє визначити, що сполучною ланкою між почуттям та дією особистості є знання способів поведінки, які відповідають емоційному стану іншої людини.

Категорію «чуйність» психологи і педагоги тлумачать як процес емоційного відгуку однієї особистості на переживання іншої, що виявляється в розумінні партнера по спілкуванню, співчуття і співпереживання, а також активній підтримці і наданні допомоги. Вищезазначена структура чуйності, на нашу думку, найповніше охоплює підходи щодо виокремлення компонентного складу досліджуваного феномена та буде використовуватись нами у подальшій роботі.

Особливістю дошкільного дитинства є те, що в цей період забезпечується загальний розвиток дитини, зумовлений змінами психічних процесів, їх якісними та структурними перетвореннями. Характерною особливістю психічного розвитку дошкільника є здатність до накопичення змін, «надбудови» нових змін над старими. Розвиток, досягнутий дитиною в дошкільному віці, слугуватиме підґрунтям для набуття нею на наступному віковому етапі спеціальних знань, умінь і навичок, формування стійких особистісних якостей. Одним із провідних завдань дошкільної освіти і виховання є забезпечення умов для повноцінного, своєчасного і різнобічного розвитку дитини з метою виховання ініціативної, творчої особистості.

Важливим засобом виховання у дітей дошкільного віку чуйного ставлення до оточуючих людей є художня література, яка прищеплює інтерес до сюжетної лінії, діючих осіб, подій. Враження від прочитаного впливають на життєдіяльність дитини шостого-сьомого років життя, сприяють формуванню її емоційної сприйнятливості та чуйності, пов'язують події художнього твору з реальним життям.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЧУЙНОГО СТАВЛЕННЯ СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ДО ОДНОЛІТКІВ

2.1. Методика констатувального експерименту

Як було визначено у попередньому розділі, дошкільний вік, згідно з науковим доробком провідних фахівців, є важливим етапом розвитку особистості. Суттєвим для формування особистості дошкільника є те, що мотиви та бажання дітей починають погоджуватися з іншими, з'являються більш та менш значущі й важливі бажання дитини, стає більш визначеною система ціннісних ставлень до оточуючих людей взагалі, однолітків зокрема. Відбувається перехід від імпульсивно-ситуативної поведінки до опосередкованої правилом чи прикладом. У віці від 3-ох до 7 років самосвідомість дитини розвивається настільки, що фахівці визначають цей період життя як початок формування дитячої особистості.

Для досягнення мети дослідження і висунутих припущень було проведено констатувальний експеримент. *Метою* даного етапу роботи було виявлення рівня сформованості чуйного ставлення дітей старшого дошкільного віку до однолітків засобами художньої літератури. Основними завданнями цього етапу дослідження є: визначення критеріїв, показників та компонентів чуйного ставлення до однолітків; розробка методики констатувального експерименту; визначення рівнів сформованості чуйного ставлення до однолітків у дошкільників; характеристика чинників, що впливають на рівень його вихованості, зокрема з'ясування впливу системи виховання у ЗДО та сім'ї на формування у досліджуваних чуйного ставлення до однолітків.

Для виконання поставлених завдань було розроблено *алгоритм дослідницьких процедур*, що включає у себе три напрями роботи: роботу з дітьми старшого дошкільного віку, з батьками вихованців старших груп та з

вихователями базового закладу дошкільної освіти. При цьому реалізація цих напрямів була скерована на вирішення завдань, визначених в експериментальній частині дослідження.

Програма експерименту впроваджувалася в три етапи: підготовчий, основний (апробація та використання методики емпіричного дослідження) та заключний (обробка та інтерпретація даних. Детальніше про кожний.

1. На *першому, підготовчому етапі*, було здійснено підбір та розробка діагностичних методик для вивчення особливостей сформованості у старших дошкільників чуйного ставлення до однолітків, а також визначалися особливості впливу дорослих на досліджуване явище засобами художньої літератури.

2. На *другому етапі* характеризувався дошкільний заклад, на базі якого проводилася експериментальна робота та апробувалася розроблена методика дослідження.

Експеримент здійснювався протягом першого семестру 2019-2020 навчального року на базі Корюківського дошкільного навчального закладу №1 «Дельфін» художньо-естетичного напрямку. В експерименті взяло участь 50 дошкільників закладу віком 5-6 років; 15 педагогів, та 50 осіб батьків.

3. На *третьому етапі* здійснювався аналіз, узагальнення та інтерпретація отриманих даних констатувального етапу дослідження.

Проведений теоретичний аналіз проблеми виховання у старших дошкільників чуйного ставлення до однолітків дозволив виділити та уточнити критерії, показники та компоненти сформованості досліджуваного явища. Для оцінки отриманих результатів ми скористалися наступними критеріями:

1. Критерії «когнітивне знання про чуйність» свідчить про те, що діти старшого дошкільного віку обізнані з особливостями вираження емоцій, знають моральні норми, специфіку спілкування осіб різного віку, способи поведінки в різних соціальних ситуаціях, уміють проявляти свої почуття у

процесі спілкування, здійснювати моральні вчинки з власного бажання та підтримувати контакт з людьми різного віку та статі.

2. Критерій «емоційно-ціннісні прояви ставлення до однолітків». Це є свідченням того, що діти старшого дошкільного віку позитивно ставляться до моральних норм і правил поведінки в різних соціальних ситуаціях; із задоволенням спілкуються з іншими дітьми, друзями, друзями батьків і незнайомими людьми.

3. Критерій «реальне ставлення до однолітків» відображає вміння дитини старшого дошкільного віку реалізувати свої знання в реальній поведінці. Проявляти свої почуття в жестикуляції та міміці в процесі взаємодії з соціальним оточенням, виявляти вміння бути чуйною.

Отже, критеріями оцінки міри сформованості у дошкільників чуйного ставлення до однолітків слугувала система адекватних знань про вказану моральну якість, позитивне ставлення до неї та вміння поводитися чуйно в ситуаціях, коли однолітки потребували підтримки, захисту, допомоги.

В організації експериментальної роботи ми виходили з розуміння, що чуйність становить одну з основ саморозвитку особистості та є умовою для її самореалізації. Виховні можливості чуйного ставлення до однолітків пов'язані із розвитком моральної сфери особистості, становленням певного світогляду та системи ціннісних орієнтацій, розвитком саморегуляції, а також із формуванням позитивного самоствавлення. Методами виховання чуйності є: просвітницька робота із роз'яснення значущості вказаної якості та комплекс заходів, спрямованих на становлення основ самоусвідомлення, активне діалогічне співробітництво, поєднання вимогливості з довірою, створення атмосфери підтримки та підтримка проявів поваги до дитини [15].

У структурі чуйності у дослідженні виділено когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти:

– до *когнітивного* компонента належать уявлення дитини дошкільного віку про природу і сутність чуйності, вміння правильно розуміти стан іншої людини, її поведінку, здатність висловлювати на основі цих знань моральні

судження, давати власні оцінки. Цей компонент досліджувався за допомогою індивідуальної бесіди з дітьми за ситуаціями морального змісту та тлумаченням дітьми прислів'їв про чуйність і чуйне ставлення;

– *емоційним компонентом* засвідчується ставлення дошкільника до однолітка, який потребує вияву чуйності, прийняття, доброзичливості та емпатійності. Йдеться про безумовне позитивне ставлення до нього, здатність особистості відчувати та адекватно відгукуватись на його самопочуття, намагаючись полегшити або розділити його через вияв жалості, співчуття, співпереживання, здатність виражати добре ставлення, приязнь. Саме тому були використані методики дослідження, які дозволили фіксувати сприймання експресії обличчя – від спокійного задоволення до яскраво вираженої бурхливої радості (послідовно розмістити фотографії за ступенем вираженості, інтенсивності емоції) та сприймання експресії в контексті конкретної ситуації (для актуалізації морального сенсу) за Г. Кошелевою;

– *поведінковий* компонент характеризує здатність дошкільника до практичного вияву чуйності у відповідних життєвих ситуаціях – уміння обирати найбільш адекватний, слухний спосіб поведінки з однолітком, уміння виявити діяльну турботу про нього, надати йому реальну допомогу у вирішенні проблем, уміння виявляти тактовність, ввічливість, піклування. Було використано ігрову методику «Не змочи ніг» (за Т. Марковою); спостереження за спільним виконанням дітьми доручень педагога.

Отже, для дослідження визначених компонентів, використано різні методи, що були взаємопов'язані між собою та надали цілісну інформацію щодо проявів чуйного ставлення дошкільників до однолітків.

Одночасно на констатувальному етапі експерименту проведено анкетування вихователів і батьків, здійснено аналіз планів роботи педагогів. Вказані методи були спрямовані з'ясування того, якого значення дорослі надають вихованню чуйності та чуйного ставлення старших дошкільників до ровесників. Фіксування результатів педагогічної діагностики проводилися одночасно, записи зіставлялися, на їх основі складався протокол обстеження

(окремо по кожній дитині або у зведеній таблиці).

Зупинимось детальніше на характеристиці основних методів дослідження.

РОБОТА З ДОШКІЛЬНИКАМИ

КОГНІТИВНИЙ КОМПОНЕНТ

Бесіда морального змісту

Мета бесіди з дітьми полягала у виявленні їхніх знань і уявлень про чуйність і чуйне ставлення до однолітків у ситуаціях морального змісту. Для цього ми запропонували три ситуації морального змісту. До кожної бесіди заздалегідь були заготовлені питання для обговорення змісту обраних ситуацій. У ході бесіди експериментатор спочатку характеризував ситуацію, а потім з'ясовував особливості розуміння дитиною її моральної суті. Потім переходив до аналізу наступної ситуації. Бесіди проводилися у звичних для дошкільників умовах в атмосфері доброзичливості.

Здійснюючи обробку отриманих результатів, ми керувалися такими критеріями: коли дитина правильно пояснила зміст ситуації та вказала й аргументувала спосіб її розв'язання з орієнтацією на чуйне ставлення, їй виставлялось 2 бали; коли вибір шляху розв'язання ситуації був правильний, але недостатньо аргументований, чи взагалі неаргументований – 1 бал; неправильний, неадекватний вибір рішення ситуації – 0 балів. Максимально дошкільник міг набрати 6 балів. 5-6 балів свідчили про високий рівень розуміння старшим дошкільником чуйності, 3-4 – середній, 1-2 – низький. Всього було проведено 150 сеансів бесід з учасниками.

Перелік ситуацій та запитання до них у повному обсязі подано у додатку A.

Тлумачення прислів'їв

З метою уточнення отриманої інформації про розуміння старшими дошкільниками чуйності та їх пояснення чуйного ставлення використано 5 прислів'їв, у змісті яких мала місце означена особистісна риса. У невимушеній обстановці експериментатор просив дитину пояснити, як вона

розуміє вислів і як вона характеризує моральну категорію про яку йдеться у запропонованому судженні

Дошкільникам було запропоновано 5 прислів'їв. Правильна інтерпретація 4-5 з них розглядалася як високий рівень розуміння чуйності, адекватне пояснення 3 – як середній, 1-2 – як низький. Всього було проведено 50 сеансів тлумачення прислів'їв морального змісту.

Перелік прислів'їв знаходиться у додатку Б.

ЕМОЦІЙНО ЦІННІСНИЙ КОМПОНЕНТ

Методика дослідження сприймання експресії обличчя (за А. Кошелевою)

Одним з показників сформованості чуйного ставлення дітей 5-6 років до однолітків було розуміння й здатність розпізнати та вербалізувати емоційну реакцію за зовнішніми ознаками: міміка, положення тіла (поза), жести. Для цього дошкільникам пропонували розглянути 6 фотокарток, на яких зображені дитячі обличчя з чіткою й виразною мімікою (радість, смуток, гнів, тривога (страх), образа, цікавість), та визначити, яке саме почуття переживає хлопчик чи дівчинка, означити його й пояснити, як вони про це дізналися.

Під час аналізу відповідей ми ставили за мету диференціювати рівні сприймання емоцій, тому правильними вважали й називання емоцій (хлопчик чомусь радий, дівчинка сумна), і передавання емоцій через дію (хлопчик радіє, дівчинка плаче, хлопчик сердиться тощо). Крім того досліджуваним було запропоновано розкласти п'ять фотографій з експресією обличчя – від спокійного задоволення до яскраво вираженої бурхливої радості. Тобто послідовно розмістити фотографії за мірою виразності, інтенсивності емоції.

У ході проведення діагностики експериментатор запропонував у якості стимульного матеріалу для сприймання фотокартки з емоційною ситуацією запропоновані Г. Кошелевою [73, с. 35].

ПОВЕДІНКОВИЙ КОМПОНЕНТ

Гра «Не змочи ніг»

Мета гри полягала у виявленні конкретних проявів чуйного ставлення дітей 5-6 років до партнерів по грі, які опинилися у складній ситуації й потребують допомоги. Гра проводилася у два етапи й передбачала введення дитини у дві ігрові ситуації: перша була більш простою, тобто поділитися й допомогти подолати перешкоду товаришеві; обставини другої пропонували дитині зробити вибір – прийти першій або допомогти другові.

Проведення цієї методики передбачало дві зустрічі учасників експерименту. Цього потребувала необхідність, щоб усі діти мали змогу побути у ролі «того, хто допомагає», а також того, «кому допомагають». Під час аналізу особливостей моральної поведінки дітей 5-6 років ми керувалися наступними критеріями: взагалі відмовився прийти на допомогу (низький рівень), допоміг у першій ситуації (середній), надав допомогу у другій ситуації (високий рівень).

Детальний опис та хід проведення гри розміщено у додатку В.

Виконання доручень

З метою діагностики у дітей на поведінковому рівні чуйного ставлення до однолітків нами було використано доручення. Зокрема, одного з дошкільників експериментатор просив виконати якусь справу. Коли він розпочинав це виконувати, іншому він давав завдання допомогти товаришеві. Зверталася увага на бажання допомогти та практично надану допомогу.

Всього за час констатувального експерименту було запропоновано близько 100 подібних завдань. У ході обробки результатів керувалися такими критеріями: відмова у допомозі (низька чуйність), надав допомогу з неохотою (середній рівень), запропонував свою допомогу другові (високий)

РОБОТА З ВИХОВАТЕЛЯМИ ТА БАТЬКАМИ

АНКЕТА ДЛЯ ВИХОВАТЕЛІВ

«Виховання чуйного ставлення дошкільників до ровесників»

Анкета як діагностичний метод була розроблена нами самостійно на основі узагальнень теоретичного матеріалу згідно завдань дослідження. Зміст анкети склали 5 запитань, серед яких три – відкриті, а 2 – закриті. За допомогою них досліджувалося ставлення педагогів до досліджуваного явища, з'ясовувалися методи й засоби, які вони використовують. Всього було опрацьовано 8 анкет, які містили понад 40 суджень, що дозволило виявити виховні тенденції в експериментальному ЗДО щодо виховання чуйного ставлення дітей старшої групи один до одного.

АНАЛІЗ ПЛАНІВ РОБОТИ ВИХОВАТЕЛІВ

З метою виокремлення змісту роботи й використовуваних методів і форм роботи з виховання чуйного ставлення до однолітків у старшій групі ЗДО здійснено аналіз документації вихователів: річного й календарного планів роботи. У процесі роботи з ними зверталася увага на: наявність заходів морального спрямування, сумісних заходів з родинами вихованців, наявність роботи з батьками вихованців щодо виховання у дітей чуйності.

АНКЕТА ДЛЯ БАТЬКІВ

Розроблена самостійно анкета для дорослих членів сімей містила у собі 8 запитань, половина з яких – відкриті, а решта – закриті. Метод дозволив з'ясувати загальні тенденції й певні особливості щодо виховання чуйності дітей в сім'ї. Зміст запитань стосувався розуміння суті досліджуваного явища, здійснюваних впливів на дитину, проявів чуйного ставлення до друзів, що використовують батьки. Всього опрацьовано 50 анкет дорослих.

Таким чином, у ході констатувального етапу дослідження чуйного ставлення дітей 5-6 років було уточнено критерії та показники вихованості досліджуваного явища: «знання про чуйність», «емоційно-ціннісні прояви ставлення до однолітків» «реальна поведінка». На основі когнітивного, емоційно-ціннісного й поведінкового компонентів було розроблено комплексну методику вивчення вихованості чуйності та чуйного ставлення до ровесників дітей 5-6 років. Вона передбачала проведення діагностичних

процедур зі старшими дошкільниками, вихователями та батьками у базовому ЗДО. Було використано індивідуальні й групові методи діагностики, кожний з яких доповнював один одного, а всі разом надали можливість одержати значний осяг цікавої інформації, яка дозволила розглянути чуйність як моральну якість і феномен особистісного зростання у дітей дошкільного віку.

2.2. Визначення рівнів вихованості у дітей старшого дошкільного віку чуйності як моральної якості

У цьому підрозділі схарактеризовані отримані дані емпіричного дослідження чуйності дітей 5-6 років. Розглянемо для початку результати, які стосуються когнітивного компоненту. Так, провівши бесіду морального змісту, з'ясували, що близько половини дітей розуміють, які ознаки властиві чуйній людині, однак, самотійно лише надзвичайно зрідка самі вживають дане поняття (таких досліджуваних 50%). Характерними були й реакції дошкільників на дотримання або порушення норм моральної поведінки. Досліджувані надто емоційно реагували на прояви «черствості» у ситуаціях і супроводжували їх висловлюваннями типу «ти вчинив дуже гарно», «ні, так не можна», «так не повинно бути», «має бути соромно за це», «по відношенню до інших це нечесно». Понад половини дітей (60%), відстоювали думку, що потрібно дотримуватися моральної норми, аргументували, чому це потрібно робити. В узагальненому вигляді результати проведеної моральної бесіди представлені у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Розуміння дітьми 5-6 років чуйності у експериментальних ситуаціях

Експериментальні ситуації	Рівні розуміння чуйності дошкільниками 5-6 років (у%)		
	високий	середній	низький
№1	10%	40%	50%
№2	15	35	50%

№3	5	45%	50%
----	---	-----	-----

Як показують дані таблиці 2.1. близько 10% дітей 5-6 років зорієнтовані на чуйність, досить гарно розуміють її ознаки й умови за яких вона проявляється. Натомість 40% респондентів, хоча й орієнтуються в ознаках чуйного ставлення, проте не завжди можуть їх аргументувати. Решта вибірки, а це 50% дуже слабо розуміються на чуйності, а тому й відповідали на запитання експериментатора з неохотою.

Отже, значна кількість досліджуваних мають ускладнення у розумінні чуйності та її проявів у поведінці між людьми. Проаналізуємо тепер, як учасники експерименту пояснювали зміст прислів'їв.

В цілому більшість старших дошкільників не змогли правильно самостійно пояснити зміст пропонованих моральних висловлювань. Так, всі судження змогли інтерпретувати 20% респондентів, 25% пояснили три вислови, ще 20% змогли це зробити з допомогою експериментатора. Решта вибірки за сприяння дорослого донесли суть 1-2 суджень. За таких результатів ми відмітили, що значна частина дітей 5-6 років у недостатній мірі розуміють сутність чуйного ставлення до однолітків. Отже отримані дані за цим методом підтверджують результати проведеної моральної бесіди з дошкільниками: у значної частини дітей 5-6 років зафіксовано недостатні знання й уявлення про чуйність як моральну рису

Розглянемо отриману інформацію за *емоційним критерієм*, яку було отримано на основі методики розпізнавання емоційних станів людей, представлених на фотокартках. Так, дані емпіричного дослідження засвідчили, що лише 10% дітей називали всі переживання самостійно й правильно. Не змогли самостійно виконати завдання 2 дитини (4%). Не виявлено дітей, які й після допомоги не могли б зрозуміти, яке почуття відображено на фотографії. Тож спостерігається досить невтішна картина щодо розуміння й здатності вербалізувати емоцію за зовнішнім виразом у міміці, поставі чи жестах. Найвпевненіше діти ідентифікували емоції радості

й суму. Жваво реагуючи, вони намагалися пояснити причини виникнення таких емоційних станів.

При цьому було визначено три основні категорії причин, що викликають яскраві емоції: несоціальна взаємодія, соціальна взаємодія та ситуація, пов'язана з внутрішніми переживаннями дитини, незалежно від конкретної ситуації. Так, емоційні реакції в умовах соціальної взаємодії діти пов'язували з фізичною взаємодією («дали цукерку, погладили – сміється», «вдарили лопаткою по голові – заплавав») і з вербальною взаємодією («діти обзиваються, а дівчинка сумує і плаче», «її похвалили, і вона радіє»).

Діти старшого дошкільного віку серед причин, що викликають ті чи інші емоції, виділяють такі, що пов'язані з внутрішнім станом, акцентуючи увагу на настрої, самопочутті дитини, на стані її здоров'я («він сумний, бо сумує за мамою», «переляканий»). Варто зазначити, що навіть протягом самого експерименту діти поступово прогресують у розпізнаванні емоцій, узагальненні своїх спостережень. Вони активно радіють, пізнаючи нове, відкриваючи непомічені раніше грані, нюанси переживань.

Оскільки дошкільники найбільш точно сприймали й називали емоцію радості, їм було запропоновано розкласти п'ять фотографій з експресією обличчя – від спокійного задоволення до яскраво вираженої бурхливої радості. Тобто, послідовно розмістити фотографії за ступенем вираженості, інтенсивності емоції.

Варто зазначити, що майже всі діти виконали завдання правильно – розмістили фотографії за ступенем вираженості, інтенсивності емоції. Лише 2 дитини по одному разу помилилися. Серед дошкільників тільки 20% виконали завдання без жодної помилки, 30% дошкільників зробили до 2 помилок, 2 дітей із завданням не впорались.

Найбільші труднощі в розрізненні викликали суміжні фото. Серед усіх опитуваних дітей лише 10% змогли правильно градувати емоційну насиченість. За даними психологів (О. Запорожець, А. Кошелева, Л. Щетініна та ін.), діти дошкільного віку краще розуміють емоційний стан людини тоді,

коли переймаються моральним смислом ситуації, тобто прогнозують результат, який відповідає чи не відповідає прийнятим нормам спілкування. Емоційний образ, що починає випереджати уявну дію, включає в себе і майбутній результат, і його значення для тих, хто поруч, і оцінку його дорослим.

Отже, в ході аналізу особливостей сприймання дошкільниками емоційної ситуації були отримані такі результати: експресія обличчя головного героя була визначена досить чітко – дитина плаче на обох малюнках. На першому малюнку обличчя інших учасників ситуації (того, хто відібрав іграшку, і того, хто віддав свою, щоб заспокоїти товариша) та їхні дії вималювані яскраво, що полегшує сприймання. На другому малюнку емоційний стан (сльози) героя чітко не визначено, а інші учасники ситуації не дивляться на героя, бо заглиблені у власні справи. Отже, для того, щоб визначити емоційний стан героя, дитині потрібно зрозуміти ситуацію в цілому, спираючись на свій життєвий досвід. Допоміжні запитання не були підказкою, але спрямовували увагу дітей на розкриття морального змісту ситуації, а також на розуміння сутності ситуації загалом.

Отримані дані засвідчують, що сенс першого малюнка був зрозумілий 60% дітей, водночас 30% дошкільників не могли збагнути й оцінити моральну колізію другого малюнка. Багато дітей відповіли, що не знають, чому дівчинка плаче. Отже, значна кількість дітей старшого дошкільного віку виявилися здатними аналізувати переживання малюка, що плаче, цілком правильно ідентифікували експресію обличчя героїв, що свідчить про їхнє власне емоційне ставлення до тих чи інших учинків героїв. Тож включення завдання на сприймання експресії обличчя до моральної ситуації, де в центрі уваги є стосунки між людьми, допомагає дітям не тільки означити переживання, а й зрозуміти їхню моральну сутність у контексті людських відносин, дати їм емоційну оцінку, актуалізувати знання норм, вимог, зрозуміти причину того чи іншого настрою однолітка, вчить співчувати йому тощо.

В цілому можемо відмітити, що невелика частина дітей – 10% змогли самостійно впоратися з поставленими завданнями, решта дітей змогли їх виконати лише з допомогою експериментатора. Проте, як помітно було під час виконання завдання, досліджувані співчували персонажам, зображеним на фотокартках, хто у більшій мірі, а хто у меншій. Саме на основі виявлених дітьми ставлень було виділено три групи дошкільників: перша група, яка розуміла емоції на зображеннях і співчувала персонажам (таких дітей було 15%); друга – діти, які усвідомили сутність емоційних переживань з допомогою дорослого й виявила чуйне ставлення до героїв (50%); третя – дошкільники, які після пояснення суті емоційних переживань експериментатором, не виявили ознак чуйності до зображених персонажів (35%). Як бачимо, не всі діти виявили ознаки чуйного ставлення, що вказує на те, що вони не надають чуйності важливого значення серед моральних рис сучасної людини.

Розглянемо тепер отримані дані, які розкривають особливості чуйного ставлення до ровесників безпосередньо у поведінці, що передбачало аналіз поведінки дітей у грі «На змочи ніг» (методика Т. Маркової) та під час виконання дітьми доручень, пропонує експериментатором. Під час проведення першої частини названої гри ми констатували, що 75% її учасників дотримались встановлених ігрових правил і поділились зі своїми партнерами за відповідних обставин. У співбесіді з ними експериментатором виявлено, що 65% респондентів, відповідно себе повели б і за подібних обставин, оскільки, на їхню думку, варто ділитися та допомагати тим, хто цього потребує, потрапляє у скрутне становище. Решта гравців не змогли надати ніякої відповіді й взагалі не змогли обґрунтувати власні дії.

Проведення другої частини методики дозволило з'ясувати, що лише 45% учасників поділились власними дощечками з постраждалими й таким чином показали бажання прийти на допомогу. Проте, коли в них самих не вийшло прийти першими, вони почали жалкувати, що допомогли товаришу. Це свідчить про те, що, навіть, поведінка, зорієнтована на партнера, не завжди

приносить позитивні переживання і дитина вирішує, що краще так не робити. Відтак, кількість досліджуваних з черствим, егоїстичним ставленням до ровесників, у порівнянні з попереднім етапом, збільшилася з 25% до 55%. Отже, можемо відмітити про нестійкі мотиви дитячої чуйності.

Проведення наступного діагностичного методу – постановка завдання експериментатором (виконання доручень) – показало, що лише невелика частина досліджуваних виявила готовність допомогти (25%), 50% учасників процедури зробили це на прохання експериментатора, решта, четверта частина вибірки взагалі відмовилася допомагати. Відтак, можемо зазначити, що на рівні поведінки лише невелика частина дітей 5-6 років виявляє чуйне ставлення до своїх ровесників, що вказує на відсутність необхідних уявлень про чуйність, певне ігнорування її як важливої моральної якості, брак відповідного власного досвіду.

Здійснено розподіл дітей 5-6 років за рівнями сформованості у них чуйності та чуйного ставлення до ровесників. З цією метою нами було узагальнено отримані результати за всіма діагностичними методами й систематизовано дані відповідно до виділених критеріїв і показників досліджуваного явища. Результати проведеної роботи занесені до таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Розподіл дітей 5-6 років за рівнем вихованості чуйності (у%)

Рівні вихованості чуйності	Характеристика дітей	Відсоток дітей
Високий	Знає, яку людину вважають чуйною; має чіткі уявлення про чуйність і вважає її важливою моральною рисою; знає й розуміє емоційні переживання й людські емоції; співчуває тим, хто потрапив до скрутних обставин, виявляє готовність прийти на допомогу ровесникам; усвідомлює значення вчасної їм допомоги, вчиняє у відповідності до моральних норм, отримує насолоду від їх дотримання, наданої допомоги товаришам; аргументує власну поведінку й вчинки у стосунках з однолітками.	10

Середній	Знає, яку людину вважають чуйною; має чіткі уявлення про чуйність, проте вона ще не внесена до переліку важливих моральних рис; знає й розуміє емоційні переживання й людські емоції; співчуває тим, хто потрапив до скрутних обставин, проте не завжди виявляє готовність надати допомогу одноліткам; повною мірою не усвідомлює значення вчасно наданої допомоги, не завжди готовий діяти у відповідності з моральними нормами; інколи з допомогою дорослого може пояснити мотиви власної поведінки та вчинки щодо товаришів.	45
Низький	Повною мірою не розуміє, яку людину вважають чуйною; не має чітких уявлень про чуйність, як значущу моральну рису; не завжди може зрозуміти емоційні переживання й людські емоції; відсутні співчуття тим, хто потрапив до скрутних обставин, не виявляє бажання прийти на допомогу одноліткам; не завжди готовий діяти у відповідності з моральними нормами; лише з допомогою дорослого може пояснити мотиви власної поведінки та вчинки.	45

Як видно з таблиці 2.2., значна частина дітей 5-6 років мають недостатньо сформоване почуття чуйності й відповідно не вважають її значущою моральною рисою, що виявляється у певній черствості стосунків з однолітками, відсутності чуйного ставлення до них і, відповідно, дорослих. Такий стан речей зумовлює проведення формувального експерименту.

Варто відмітити, що у ході констатувального етапу взяли участь дошкільники 5-6 років, які входили до експериментальної (ЕГ) й контрольної (КГ) груп загальної вибірки досліджуваних. У таблиці 2.3. подано інформацію щодо розподілу учасників експерименту у відповідності з названими групами.

Таблиця 2.3.

Розподіл досліджуваних на експериментальну й контрольну групи

Рівень	Експериментальна група	Контрольна група
---------------	-------------------------------	-------------------------

Низький	40	45
Середній	45	45
Високий	15	10

Порівнюючи дані ЕГ і КГ за рівнями сформованості чуйності дітей 5-6 років у таблиці 2.3., виявили, що розкид числових показників досліджуваних в обох групах є незначним. Відтак, вважаємо, що цими відмінностями можна знехтувати під час проведення формувального етапу.

Таким чином, шляхом емпіричного вивчення було визначено три групи вихованців, кожна з яких відображала рівень сформованості у п'яти-шести-річних дітей чуйності як моральної якості: високий, середній, низький. Зафіксовано, що у досліджуваних 5-6 років однаковою мірою розвинені середній і низький рівні чуйності (по 45% відповідно), а найменш розвиненим є високий рівень, його у своєму активі мають лише 10% досліджуваних.

Під час розподілу учасників на ЕГ й КГ з'ясували, що розкид показників є невеликим, а, отже, відмінностями між цими частинами вибірки варто знехтувати. Саме тому, результати, які характеризують вихованість чуйності, вказують, що прояви чуйного ставлення до однолітків потребують додаткових коригувальних впливів, що налаштовує на формувальний експеримент. Тож необхідно актуалізувати для вихователів і батьків необхідність вдосконалення в дітей чуйного ставлення до однолітків: вчити розуміти емоційні стани людей, виховувати готовність прийти на допомогу, усвідомлювати власні емоції та почуття, співпереживати іншим. Однак для початку розглянемо, яка робота відбувається з виховання названої моральної у ЗДО та сім'ях.

2.3. Вплив особливостей виховання дитини в сім'ї та дошкільному закладі на розвиток чуйності дошкільника

У цьому підрозділі здійснено аналіз виховних впливів, які мають місце у закладі дошкільної освіти та сім'ях вихованців, щодо виховання чуйності у п'яти-шестирічних дітей. З цією метою проведено відповідну діагностику, результати якої й розглянемо. Спершу проаналізуємо особливості виховання чуйного ставлення до ровесників у експериментальному ЗДО.

Розглянемо отримані дані за проведеною перевіркою календарних і річних планів у експериментальному закладі, де нас більш за все цікавила саме організація заходів спрямованих на виховання моральної поведінки та чуйності у п'яти-шести-річних дітей. Нами було розглянуто щотижневу роботу педагогів за напрямом «Соціально-моральний розвиток». Саме у цьому напрямі вихователь визначає планування практичної діяльності.

Виявлено, що планами передбачено формування вмінь у дітей виконання доручень, організація взаємовідносин під час ігрової діяльності. Проте, на нашу думку, у цих документах містяться загальні завдання виховання: виховувати поступливість, справедливість, добросовісність, стійкість та ін. виявили, що серед цілей виховної роботи відсутні конкретні способи та прийоми формування чуйності та чуйного ставлення у дітей старшої групи.

У ході аналізу документів ЗДО нами звернено увагу й на інший напрям у плануванні, зокрема «Індивідуальна робота з дітьми». Виявлено, що вона має місце й відбувається спілкування з вихованцями за такими темами: «Як правильно дружити», «Про справедливість та правдивість», «Як необхідно трудитися» та інші. Це свідчить про наявність роботи з старшими дошкільникам, спрямованої на їхній моральний розвиток.

Недоліком, на наш погляд, у календарному плануванні є недостатність виховних заходів, спрямованих саме на формування чуйного ставлення до однолітків у цей період. Такий підхід, на нашу думку, не є правильним, однак, деякі аспекти цієї моральної якості формуються опосередкованим шляхом в інших видах діяльності та не залишаються поза увагою вихователів. Такою роботою є проведення етичних бесід, обговорення

досягнень у спільній трудовій та ігровій видах діяльності, що й відображено у документах, які аналізувалися.

Виявлено, що заплановані етичні бесіди, які проводяться на основі прочитаних художніх творів, українських народних казок та казок народів світу. Зокрема заплановані наступні бесіди: «Що означає бути друзями», «Як себе поводити у сумісній діяльності», «Як шанувати дорослих», «Як допомогти мамі й татові вдома», «Моральна і аморальна поведінка». Питання, які ставляться дітям, спрямовані на з'ясування розуміння суті хорошого та поганого, справедливого та несправедливого, вміння розрізнити моральну та неморальну поведінку.

У ході співбесіди з вихователями за документами з'ясували, що вони спрямовують дітей на правильну оцінку поведінки героїв, спонукають порівнювати себе із персонажами творів. Нажаль, такий підхід характерний не для всіх вихователів, лише 25% його дотримуються. У решти педагогів спостерігається формалізм та поверховість не лише під час обговорення художніх творів, аналізу тих чи інших негативних ознак літературних персонажів, але й у тому, що досить часто названі засоби залишаються нереалізованими з тих чи інших причин.

Також виявлено, що планами педагогів передбачено аналіз з вихованцями ситуацій морального змісту, проте яких саме й які питання виносяться на їх обговорення не зазначається. В усній формі з'ясовано, що такі ситуації, у більшості випадків, обираються експромтом, коли з'являються певні моменти у життєдіяльності дітей. Такий підхід, на нашу думку, також є не зовсім виправданим, оскільки неможливо спрогнозувати, на що потрібно звернути увагу вихованців у той чи інший день, а, отже, такі впливи несуть ситуативний характер.

Документами передбачалися сумісні чергування кількох дітей у куточку природи, на заняттях, по ідальні. Проте вихователі наголосили, що більшість дітей при виконанні доручень керуються егоїстичними бажаннями: можливістю вибору собі кращого, виділити себе з-поміж інших, обирати собі

у партнери більш значущих однолітків. Тому педагог пояснював у бесідах, які передували чергуванню, його значення для інших, для успішного виконання роботи всіма членами групи, виділяв необхідність виконання завдання для благополуччя у групі, звертав увагу на допомогу один одному і взаємну ввічливість. За таких умов дошкільник більш чуйно ставиться до однолітків, до партнерів у чергуванні, готовий завжди прийти на допомогу у будь-яких видах діяльності.

Нами також було проведено анкетування вихователів, що дозволило розкрити методи роботи, які використовуються у моральному вихованні та вихованні чуйності дошкільників п'яти-шести років. Були проаналізовані запитання щодо усвідомлення педагогами, як розуміють їх вихованці зміст самої моральної риси – чуйності. Також зроблено акцент відносно того, яка діяльність, на думку вихователів, є найбільш ефективною для виховання бажаної якості, яким методам педагоги надають перевагу у цій роботі.

Обробка результатів проведеної анкети показала, що всі без винятку вихователі вірно пояснили, що таке чуйність та чуйне ставлення. Водночас, біля половини педагогів ЗДО ніколи не задумувалися, як їх вихованці розуміють зміст названих понять. На відміну від них 45% опитаних зазначили, що 5-6-річні діти під цим явищем розуміють прояви співчуття у певних ситуаціях (трагічних), готовність надати допомогу. Як бачимо, половина педагогічних працівників не зацікавлені проведеною роботою, результатами здійснюваних ними виховних впливів щодо формування моральної якості.

Під час аналізу запитання, яке стосується використовуваних методів під час виховання означеної риси, виявили, що 45% респондентів віддають перевагу словесним методам, 18% – використанню позитивного прикладу, 40% - вбачають ефективність у залученні до трудової діяльності, 17% – до ігрової, 21% – до чергувань. Ми відмітили, що лише 14% респондентів вважають за потрібне використовувати засоби, які дозволяють оптимізувати міжособистісне спілкування (бесіди, обговорення художніх творів, перегляд і

аналіз мультфільмів) і тільки 10% – вважають спеціальні заняття ефективним методом розвитку чуйності.

Це підтверджують відповіді респондентів на запитання про художні твори, які використовують для виховання досліджуваної моральної риси та спеціальні заняття, бесіди для розкриття дошкільникам її змісту. Так, лише 30% вихователів зазначили назви літературних творів, бесід, занять, які вони запланували й виконують. Значна частина вихователів відписалася, що з цією метою вони використовують українські казки й етичні бесіди (які саме, не зазначено)

Результати проведеного опитування свідчать, що вихователі у недостатній мірі проводять роботу з виховання чуйного ставлення дошкільників до ровесників у старшій групі ЗДО. Її розвиток планується й реалізується нимиза організації ігрової діяльності, виконання вказівок, доручень, у етичних бесідах. Проте недостатньо використовуються метод читання й обговорення літературних творів, проведення тематичних бесід і спеціальних занять з формування уявлень про чуйність і чуйне ставлення до однолітків. Також помітно певну байдужість педагогів ЗДО щодо у формуванні моральності дітей п'ятого-шостого року життя, зокрема досліджуваної моральної риси. Зафіксовано недоліки, які проявляються у формальному відношенні до реалізації запланованих методів, форм роботи з дітьми, що призводить до низької ефективності у розвитку моральних рис. Також нами не знайдено спільних форм роботи з родинами вихованців у цьому руслі, що також несе у собі негативні наслідки.

Здійснивши обробку анкет з відповідями батьків вихованців, нами було зроблено наступні узагальнення. Зокрема, було виявлено, що близько 20% дорослих взагалі відмовились від участі у проведенні опитування. Серед тих, хто взяв участь у дослідженні, виявилось, що лише третина батьків (35%) змогли правильно пояснити поняття, які були зазначені в анкетах. Більша частина цього зробити не змогла.

30% респондентів вважають, що явище чуйності занадто складне в даний період розвитку їхнього сина чи доньки. До 40% опитуваних покладають на дошкільний заклад домінуючу роль у вихованні чуйного ставлення до ровесників, вважаючи, що це справа педагогічних працівників, адже дошкільник саме у ЗДО проводить більшість свого часу. При цьому 70% батьків стверджують, що їхні діти виявляють чуйність по відношенню до дорослих членів родини, причому половина з них зазначили, що лише тоді, «коли їх про це просять». Решта респондентів відмітили, що їм складно визначитися з відповіддю.

Переважає більшість батьків, відповідаючи на запитання анкети щодо засобів і методів виховання чуйності, схиляються до використання особистого прикладу, лише 30% зазначили, що варто використовувати морально-етичні бесіди, читання творів художньої літератури. При цьому більшість батьків (85%) віддає перевагу трудовим дорученням, спільній роботі з «дорослими справами». Лише 15% батьків вказали, що виховують моральну рису через постійне читання художньої літератури та через перегляд і обговорення мультфільмів моральної спрямованості.

При цьому переважна більшість батьків, зазначила в анкеті, що у їхнього сина чи доньки нормальні стосунки з дітьми, у тому числі й з ровесниками, а вся складність виховання надумана педагогами. Таких відповідей було біля 70%, у решти 30% не було зазначено жодної з відповідей.

Проведений аналіз результатів, отриманих від батьків вихованців, дозволив виявити наступне: більшість батьків вважають свою дитину вихованою у моральному плані, зокрема чуйною, проте відмічають що прояви цієї риси не є постійними. Батьки виявили невисоку обізнаність у характеристиці ознак чуйності та чуйного ставлення, щодо ефективних форм і прийомів виховання досліджуваної моральної риси. Значна частина дорослих покладають вирішення даного питання на заклад дошкільної освіти. Зовсім невелика частина батьків зазначила необхідність виховання чуйності у

старших дошкільників та використання для цього систематичного читання художньої літератури, спільного перегляду і обговорення мультфільмів, морально-етичних бесід. Знання батьків вихованців є менш ґрунтовними у цьому аспекті, ніж у педагогів ЗДО.

Таким чином, провівши дослідження особливостей виховної роботи, спрямованої на виховання чуйного ставлення п'яти-шестирічних дітей чуйності у закладі дошкільної освіти й сім'ях вихованців, виявлено відсутність ґрунтовних знань у дорослих щодо сутності досліджуваного явища, методів його формування, взаємодії між ЗДО і сім'ями вихованців з означеного напрямку роботи. Такі результати спрямовують нас на підвищення ефективності процесу виховання чуйності у старших дошкільників через оптимізацію взаємодії дорослих, систематизацію їх знань у цьому напрямі виховання, використання ефективних засобів і прийомів роботи з дітьми визначеної категорії.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

На констатувальному етапі уточнено критерії та показники вихованості чуйності дітей 5-6 років, визначено в її структурі когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий компоненти, що дозволило розробити комплексну методику дослідження чуйного ставлення до ровесників у досліджуваних. У ній використано індивідуальні й групові методи діагностики, які надали можливість одержати в інформацію про вихованість у дошкільників чуйності як моральної якості та феноменуособистісного зростання.

В емпіричному дослідженні виявлено існування трьох груп вихованців, кожна з яких відображає рівень сформованості у п'яти-шести-річних дітей чуйності як моральної якості: високий, середній, низький. Зафіксовано, що у досліджуваних 5-6 років однаковою мірою розвинені середній і низький рівні чуйності (по 45% відповідно), а найменш розвиненим є високий рівень, його у своєму активі мають лише 10% досліджуваних. Отримані результати характеризують недостатній рівень вихованість чуйного ставлення до однолітків у 90% вибірки й тому потребують серйозних зусиль зі сторони вихователів і батьків.

Вивчивши особливості виховання чуйності у ЗДО і сім'ях вихованців, виявлено, що у дорослих відсутні ґрунтовні знання про суть досліджуваного явища, особливо щодо методів формування чуйного ставлення до ровесників. Також помітно нехтування своїми обов'язками у вихованні батьків, відсутність необхідної взаємодії між дошкільним закладом і сім'ями дітей з означеного напрямку роботи, формальне наповнення навчально-виховного процесу формами і прийомами щодо морального розвитку дошкільників.

Отримана інформація про стан вихованості чуйного ставлення до однолітків, про недостатній рівень знань і відсутність цілеспрямованої роботи зі сторони дорослих спрямовує на оптимізацію процесу виховання чуйності у старших дошкільників.

РОЗДІЛ 3.

ОПТИМІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ВИХОВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЧУЙНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ОДНОЛІТКІВ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

3.1. Обґрунтування принципів і педагогічних умов оптимізації виховного процесу у ЗДО

У попередніх розділах було з'ясовано, що виховання чуйного ставлення дітей 5-6 років пов'язано з формуванням у них чуйності як важливої моральної якості сучасної людини. На основі наукових джерел виявлено, що означена особистісна властивість має певну структуру й розпочинає розвиватися у період дошкільного дитинства, де особливої ваги набуває власне період від п'яти до шести років. У цьому віці дорослі стають зразком у моральному вихованні, а тому мають опікуватися формуванням цієї якості.

На констатувальному етапі досліджено особливості сформованості чуйності у дітей експериментального дошкільного закладу освіти на основі розробленої комплексної методики, в основу якої покладено критерії, показники та компоненти досліджуваної якості, та виявлені рівні розвитку чуйного ставлення старших дошкільників. Було зроблено висновок про недостатній рівень сформованості чуйності у 90% дітей старших груп базового ЗДО, учасників констатувального експерименту.

Під час здійснення аналізу виховання у 5-6-річних дітей чуйного ставлення до ровесників у дошкільному закладі освіти та сім'ях вихованців, виявлено брак необхідних знань, ефективних педагогічних засобів, форм і методів у дорослих для здійснення відповідної роботи з дітьми 5-6 років. В цілому дійшли висновку про необхідність оптимізації виховної роботи з педагогами і батьками базового ЗДО у вихованні чуйного ставлення п'яти-шестирічних дітей до однолітків у формувальному експерименті.

У формувальному експерименті брали участь досліджувані: діти 5-6 років – учасники ЕГ у кількості 25 осіб, вихователі базового ЗДО – 8 чоловік ЕГ, батьки вихованців 25 представників ЕГ. Згідно з поставленою метою – підвищення ефективності процесу виховання чуйності у дітей 5-6 років – організація формувального етапу передбачала реалізацію певних завдань. до них було віднесено:

1. Виділення принципів і обґрунтування на їх основі педагогічних умов оптимізації виховання чуйності дітей 5-6 років.
2. Розробка програми виховання чуйного ставлення до однолітків п'яти-шестирічних дітей засобами художньої літератури.
3. Впровадження означеної програми в практику базового закладу дошкільної освіти.
4. Проведення аналізу ефективності розробленої системи роботи на контрольному етапі дослідження.

На основі аналізу наукових джерел і базуючись на результатах констатувального експерименту, нами були виділені висхідні положення, які дозволили організувати відповідну роботу. Так, основними засадами, на яких базувався формувальний експеримент, слугували: системний, діяльнісний, особистісно-орієнтований, аксіологічний підходи. Так, у філософії освіти, *системний підхід* – це спосіб наукового пізнання та практичної діяльності, що потребує розуміння частин у нерозривній єдності з цілим. [1]. Системний підхід дає змогу сприймати явища дійсності як складну систему, між елементами якої існують зв'язки й взаємозалежності, а також усвідомити способи організації цілісної системи. Він реалізує на практиці принцип цілісного бачення явищ у взаємозв'язку [8, с. 20]. Означені положення на перший план висувають відношення людини і суспільства; відношення людей всередині певного співтовариства [18].

Доповнювали системний підхід положення діяльнісного, що підкреслює роль активності у процесі особистісного розвитку. Так, з позицій *діяльнісного підходу*, наголошує О. Леонт'єв, особистість є найбільш повним

вираженням суб'єктивного полюсу діяльності, оскільки вона породжується діяльністю та системою відносин з іншими людьми [42]. Діяльнісний підхід дозволяє розглядати чуйність дошкільника як певний фактор, який визначає спрямованість міжособистісних стосунків та їх результат, надає можливість дитині 5-6 років осмислити значення емоційного відгуку задля досягнення позитивних стосунків з однолітками. Успішність таких дій сприяє зростанню інтенсивності суб'єкта і навпаки [7, с. 9].

З погляду Г. Костюка, даний підхід спрямований на те, щоб організувати діяльність суб'єкта, в якій він був би активним суб'єктом пізнання, праці, спілкування, свого розвитку [35, с. 15]. Варто зазначити, що на сучасному етапі розвитку освіти діяльний підхід пов'язаний не з самою діяльністю як такою, а з діяльністю як засобом становлення та розвитку особистості дитини. Результатом освітньої діяльності має стати зріла свідома особа з розвиненими здатностями обирання, оцінювання, програмування та конструювання таких видів діяльності, які повною мірою відповідають її єству, забезпечують її необхідність у саморозвиткові та самореалізації; особистість, яка в змозі перетворити свою звичну діяльність у предмет практичного перетворення, ставитися до самої себе та однолітків, дорослих, співчувати, обирати способи своєї діяльності, контролювати її хід і результати.

Щодо *особистісно-орієнтованого підходу* то для початку зауважимо, що крізь призму основних положень особистісноорієнтованої педагогіки освіта розглядається як багаторівневий простір, як складний процес, що створює умови для саморозвитку особистості, як основний стрижень усіх складових освіти, необхідних для становлення індивідуальності [35]. Зокрема, з позицій означеного підходу педагогічна діяльність передбачає адаптацію загальної технологічної схеми до умов конкретної освітньої ситуації через авторську персоналізацію вихідного технологічного алгоритму, індивідуалізації стилю власної педагогічної діяльності [58].

І. Бех вважає, що саме таке виховання – це процес методологічного типу, що задля своєї аргументації звернений до цілого спектру соціально-гуманітарного знання. Такий тип взаємодії базується на фундаментальних філософських і психологічних ідеях про людину, про виховання і процеси її індивідуально-особистісного розвитку, про виховання як цілісний процес [5].

На важливість особистісно орієнтованого виховання вказує й інша дослідниця, О. Бондаревська, підкреслюючи, що положення цього підходу мають актуалізувати педагогів: у пошуку, підтримці й розвитку людського єства в кожній дитині; у стимулювання процесів її самореалізації, саморозвитку та самовиховання. Означені вектори розвитку мають реалізуватися через діалог з людьми, природою, культурою, цивілізацією [8].

Основою *аксіологічного підходу* є духовні цінності. Насамперед, розуміння означених цінностей сприяє формуванню активної життєвої позиції, творчої індивідуальності [22]. В основі його використання мають місце такі ключові положення: система цінностей є провідною ланкою, яка пов'язує суспільство з його окремими членами й забезпечує їхнє включення в систему суспільних відносин; цінності особистості є основою для вибору суб'єктом цілей, засобів та умов діяльності, визначаючи її загальну спрямованість; цінності є системо утворювальним ядром програми розвитку, діяльності та внутрішнього життя людини [33].

Відтак, одним із найважливіших чинників, що впливають на формування особистості, є існуюча в культурі система цінностей. Цінності є регулятором людських мотивів і вчинків, вони визначають принципи соціальних орієнтирів. Людина має бути здатною до відповідних вчинків і визначити свій шлях, при цьому не тільки адаптуватися до конкретних умов, наслідуючи певні норми і традиції, але й організовувати своє життя відповідно до обраних сучасним суспільством цінностей [42, с. 4].

Отже, розглянуті нами положення, вплинули на організацію навчального-виховної діяльності старших дошкільників та процес становлення чуйного ставлення дитячою особистістю до однолітків. Зокрема,

системний підхід забезпечив: розуміння чуйності як складного особистісного утворення, що входить до структури особистості дитини старшого дошкільного віку; інтеграцію навчальних завдань різного змісту й спрямованості. *Діяльнісний підхід* вимагав активної участі від усіх учасників процесу виховання чуйності, надавав дитині 5-6 років ознак суб'єктності при під час прояву чуйного ставлення до однолітків, дорослого, розглядав старшого дошкільника як суб'єкта пізнання, здатного регулювати та контролювати власні дії та поведінку, аналізувати й оцінювати власні прояви чуйності. *Особистісно орієнтований підхід* передбачав так організувати життєдіяльність дитини 5-6 років, щоб у неї була змога проявити власну унікальність, довіряти своєму досвіду, виховати значущі риси особистості. *Аксіологічний підхід* спрямовував на гуманізацію стосунків між учасниками освітнього процесу, зорієнтував учасників освітнього процесу на виховання чуйності у системі ціннісно-сміслових орієнтацій, на осмислення її дитиною й дорослими як найбільш значущого морально-духовної цінності.

Зважаючи на зміст розглянутих положень, а також на отримані результати констатувального експерименту, підґрунтям формування чуйного ставлення до однолітків дітей 5-6 років виділені педагогічні умови. До них віднесено:

- *збагачення та систематизація знань дитини старшого дошкільного віку про чуйність та чуйне ставлення до однолітків;*
- *вправлення дітей 5-6 років у чуйному ставленні до однолітків засобами художньої літератури;*
- *оптимізація взаємодії педагогів закладу дошкільної освіти та батьків вихованців у вихованні чуйного ставлення до однолітків.*

Обґрунтуємо виділені педагогічні умови.

Так, *перша педагогічна умова – збагачення та систематизація знань дитини старшого дошкільного віку про чуйність та чуйне ставлення до однолітків* – передбачала усвідомлене ставлення старшого дошкільника до вказаної моральної риси особистості. Зокрема, на думку Л. Люблінської,

знання про морально-етичні категорії становлять основу усвідомленої поведінки, оскільки зумовлюють дитину, перш ніж щось зробити, вчинити, спланувати, поставити перед собою мету, обміркувати шляхи її досягнення, спрямувати власні зусилля у потрібному напрямі [45]. Отже, знання, на думку науковця, відіграють роль каталізатора свідомої поведінки та ставлення дитини до певної особистісної риси, розуміння її цінності для себе.

О. Запорожець також відмічає важливість знань, досвіду дитини, який зумовлює збагачення її уявлень про навколишню дійсність і дозволяє певним чином показувати своє ставлення до світу дорослих, однолітків. Науковець наголошує, що набутий досвід дозволяє дошкільнику краще зрозуміти світ людських стосунків, причинно-наслідковий зв'язок між соціальними явищами, усвідомити мету певних дій людини щодо іншого, пізнавати себе, навчатися розв'язувати певні завдання, у тому числі й морально-етичні. Набуті елементарні знання сприяють формуванню у дошкільному віці моральних почуттів і виражати своє ставлення до довкілля. Важливу роль у цьому процесі, на думку автора, відіграють не лише розповіді дорослих, але читання книжок [27]. Як бачимо, визнаний психолог підкреслює не лише роль знань про світ, а й вказує на найбільш дієвий спосіб їх набуття – читання творів дитячої літератури.

Л. Артемова знання дітьми моральних категорій відносить до передумов морального зростання особистості у дошкільному віці. Вона зазначає, що набуті уявлення дітей про норми поведінки у соціумі сприяють: виникненню зацікавленості до суспільних подій, формуванню мотивів моральної поведінки, виробленню особливого ставлення до однолітків, які ґрунтуються на моральній оцінці. Знання на думку авторки дозволяють виявляти емоційне ставлення до своїх ровесників, крізь призму прийнятих моральних норм [16].

Подібної думки дотримуються Т. Кондратенко, В. Котирло, С. Ладивір, які підкреслюють важливість моральних знань дітей напередодні їх вступу до школи. На їхню думку, набуті уявлення сприяють виникненню свідомого ставлення у дітей 6-7 років до стосунків з людьми, формуватимуть мотиви

використання набутого досвіду у власній поведінці, сприятимуть становленню доброзичливих стосунків з ровесниками, в основу яких покладено моральні цінності [31, с. 7].

Отже, збагачення та систематизація знань дитини старшого дошкільного віку про чуйність та чуйне ставлення до однолітків сприятиме формуванню у неї чуйного ставлення до ровесників.

Обґрунтовуючи другу педагогічну умову – *вправлення дітей 5-6 років у чуйному ставленні до однолітків засобами художньої літератури* – ми базувалися на уявленнях Д. Ніколенко, який наголошував, що міцність дитячих знань формується лише тоді, коли вони їх свідомо використовують у звичних для них видах діяльності, іншими словами вправляються у певних діях, поведінці [23]. Отже, діти 5-6 років таким чином набувають практичного досвіду.

Заслуговує на увагу думка О. Проскури, яка підкреслює, що наявний практичний довід дозволяє дошкільнику краще орієнтуватися у різних сферах життєдіяльності, розуміти зв'язки між предметами і явищами [58, с. 36]. Практичний досвід сприяє виникненню системи опорних зв'язків, які дозволять впорядкувати емоційні враження дітей про світ людських стосунків.

Нам імponує також думка А. Богуш, яка підкреслює роль художньої літератури у прилученні дітей до моральних цінностей людства. Зокрема науковець наголошує, що літературні твори є важливим педагогічним засобом виховання й освіти, дітей, оскільки інформація, закладена у них, активізує дітей до наслідування кращих рис особистості, представлених у цікавих художніх образах [7, с.5].

Підтвердження цієї тези знаходимо у А. Аніщук, яка зазначає, що літературні твори не лише збагачують знання дітей, вдосконалюють їхню мову, але й, водночас, розвивають мовленнєву діяльність дітей. Робота з літературними текстами, їх обговорення дозволяє дітям «примірити» щодо себе моральні якості героїв, їх поведінку [1, с. 11], іншими словами завдяки

засобам художньої літератури відбувається вправлення дітей, набуття практичного досвіду моральної поведінки у середовищі людей, зокрема серед ровесників.

Отже, дотримання даної умови у формувальному експерименті, сприятиме формуванню у дітей чуйного ставлення до своїх товаришів.

Розглядаючи третю педагогічну умову – *оптимізація взаємодії педагогів закладу дошкільної освіти та батьків вихованців у вихованні чуйного ставлення до однолітків* – ми виходили з того, що оптимальне поєднання зусиль двох соціальних інститутів виховання дозволить актуалізувати процес розвитку чуйності як важливої моральної риси сучасної людини. У ході доведення цієї тези, звернулися до дослідження Л. Врочинської, яка вказує на взаємодію між колективом ЗДО і сім'ями вихованців, як на вирішальний чинник морального зростання особистості дошкільника [16]. При цьому науковець наголошує, що важливо узгодити позиції батьків і педагогів, оптимізувати їх взаємодію у навчально-виховному процесі.

Саме на цей аспект роботи звертає увагу сучасна дослідниця О. Кононко. Вона пропонує оптимізувати взаємодію вихователів і батьків шляхом внесення у процес виховання сучасних форм роботи, з метою налагодження партнерських стосунків між всіма учасниками освітнього процесу [32, с. 156]. З цією метою авторка пропонує використовувати різні види роботи: тематичні бесіди, проведення круглих столів, консультацій для батьків, сумісне складання пам'яток для батьків, порад тощо.

Знаходимо підтвердження необхідності взаємодії вихователів і батьків у вихованні дошкільників засобами художньої літератури й у Н. Гавриш. Авторка наголошує, що взаємодія ЗДО й батьками має бути спрямована на формування у дорослих, перш за все у батьків, адекватних способів використання художньої літератури та її засобів у вихованні дошкільників [17]. Цього, на думку науковця, можна досягти лише за умови плідної співпраці у руслі цього питання.

Відтак, реалізація на практиці третьої умови, сприятиме формуванню у дітей 5-6 років чуйного ставлення до однолітків.

Таким чином, підґрунтям формувального експерименту обрано положення системного, діяльнісного, особистісно орієнтованого, аксіологічного підходів. В основу розробленої програми оптимізації процесу виховання у дітей чуйного ставлення до однолітків покладено розкриті вище педагогічні умови, дотримання яких сприятиме успішній реалізації її змісту.

3.2. Програма і методика формувального експерименту

У цьому підрозділі роботи схарактеризовано основні елементи програми формування чуйного ставлення до однолітків дітей 5-6 років в умовах ЗДО. У цій програмі педагогічними засобами впливу на старшого дошкільника є педагогічні форми і методи, які було дібрано у відповідності до виділених нами педагогічних умов й модифіковано до сучасних особливостей виховання.

Програма формувального експерименту була спрямована на оптимізацію процесу виховання чуйного ставлення дітей 5-6 років, а тому передбачала роботу з дошкільниками п'яти-шестирічного віку, педагогами й батьками дітей експериментального дошкільного закладу. У ході реалізації виховних впливів об'єктами їх були 25 дітей учасників експериментальної групи, 4 вихователі (ЕГ), 25 дорослих членів родин (23 батьків і 2 представників більш старшого покоління).

Як вже зазначалося, дібрані педагогічні засоби у зміст програми було здійснено у відповідності до визначених і обґрунтованих нами педагогічних умов формування чуйного ставлення дітей 5-6 років до однолітків. В узагальненому вигляді інформацію про них представлено у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Відповідність компонентів програми формувального експерименту педагогічним умовам

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ	МЕТОДИ І ФОРМИ РОБОТИ
<i>Збагачення та систематизація знань дитини старшого дошкільного віку про чуйність та чуйне ставлення до однолітків</i>	<ul style="list-style-type: none"> • читання творів художньої літератури (віршів, казок, оповідань); • перегляд мультфільмів; • проведення тематичних бесід
<i>Вправлення дітей 5-6 років у чуйному ставленні до однолітків засобами художньої літератури</i>	<ul style="list-style-type: none"> • робота над казкою «Казка про дружбу»; • вправа «Виховання почуттів»; • драматизація казок і літературних творів; • проведення заняття морального змісту; • вправлення у чуйному ставленні до однолітків
<i>Оптимізація взаємодії педагогів закладу дошкільної освіти та батьків вихованців у вихованні чуйного ставлення до однолітків</i>	<ul style="list-style-type: none"> • консультації; • лекції; • батьківські збори; • розробка пам'яток

Розглянемо представлені у таблиці форми і методи більш детально, заздалегідь упорядкувавши їх за напрямками реалізації програми.

РОБОТА З ДІТЬМИ 5-6 РОКІВ

Згідно з першою педагогічною умовою – *збагачення та систематизація знань дитини старшого дошкільного віку про чуйність та чуйне ставлення до однолітків* – використано такі методи роботи з дітьми, як читання творів художньої літератури змісті яких розповідається про чуйність, переглядання мультиплікаційних фільмів з дітьми зі вмістом означеної моральної якості, проведення тематичних бесід (за О. Кононко) для збагачення інформації у дошкільників про дану властивість у себе.

ЧИТАННЯ ТВОРІВ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Для збагачення знань дітей 5-6 років про чуйність і чуйне ставлення нами дібрано для роботи наступні літературні твори: оповідання

(«Народження каштанчика» Н. Онопа, «Три метелики» Леся Українка, «Гість» П. Воронько), вірші («Сестрички» К. Перелісна, «Галя, ляля і киця» Н. Наркевич, «Лялечка просить» Роляник, «Три мурашки» О. Крушельницька), казки (Зачарована дівчина, Котик і Півник, Дюймовочка, Цап та баран, Кривенька качечка). Експериментатор читав обрані твори дошкільникам, а потім у інтерактивній бесіді з дітьми їх обговорювали. Змістом такої роботи стали вчинки літературних героїв, які підпадали під категорію чуйного ставлення. Старші дошкільники мали змогу висловитися щодо значення моральної риси у житті людини, а також чуйного ставлення до однолітків у групі ЗДО та вдома з друзями. Експериментатор намагався стимулювати під час обговорення дітьми означеної проблеми до наведення прикладів з власного життя.

Всього учасникам експерименту було прочитано 12 художніх творів і, відповідно, проведено 12 таких зустрічей.

ПЕРЕГЛЯДАННЯ МУЛЬТФІЛЬМІВ

З метою демонстрації дошкільникам 5-6 років зразків чуйного ставлення до однолітків, до людей нами обрано найбільш улюблений розважальний і виховний засіб – мультфільми. Предметом перегляду та обговорення стали такі з них: *Палиця-виручалочка, Дюймовочка, Машенька, Котик і Півник, Зимова феєрія*. У ході їх обговорення експериментатор акцентував увагу дітей на зразках чуйного ставлення мультиплікаційних героїв до інших, особливо на відповідь зі сторони тих персонажів до яких виявлялася чуйність, що ставалося в результаті такої поведінки, чи допомагало це героям. Під час таких зустрічей діти мали можливість висловлюватися з приводу побаченого, «поставити» себе на місце героїв, «примірити» щодо себе ознаки чуйності.

Всього було проведено 5 зустрічей, присвячених обговоренню учасниками чуйності у мультиплікаційних героїв

ПРОВЕДЕННЯ ТЕМАТИЧНИХ БЕСІД (за О. Кононко)

Проведення тематичних бесід мало на меті не лише збагатити знання й уявлення дітей 5-6 років про чуйність і чуйне ставлення до однолітків, але й систематизувати їх у дошкільників. Було обрано наступні теми для обговорення: «Доброта та чуйність», «Чи товариська я людина?», «Зростаємо чуйними», «Виховання почуття чуйності», «Який Я». Під час підготовки змісту бесід нами було модифіковано зміст бесід О. Кононко у відповідності до завдань формувального експерименту. Детальніше про кожну з означених бесід.

Бесіда «Доброта і чуйність»

У ході бесіди експериментатор акцентує увагу на що становить сутність доброти, у чому полягають відмінності від доброї і недоброї людини, в чому проявляється доброта по відношенню до інших людей, звертає увагу учасників на конкретні прояви доброти з художньої літератури, казок, з'ясовує у ході обговорення як пов'язані між собою чуйність і доброта. Крім того, експериментатор наголошує дітям про необхідність докладання власних зусиль для виявлення у поведінці доброти, чуйного ставлення до однолітків, дорослих. Завершується бесіда звертанням експериментатора до дітей: «Діти, давайте виявляти доброту й чуйність один до одного».

Бесіда «Чи товариська я людина»

У ході бесіди акцентується увага дітей на їх уявленнях про дружбу й товарищів. Експериментатор разом з дітьми визначає, що таке дружба, кого можна назвати товаришами, у чому проявляється дружба, які стосунки мають бути між як виявляється товарищів, чи має місце у товарищів чуйне ставлення. Дорослим акцентується увага дошкільників на зразках товарищів у літературних творах, наголошується на її взаємозв'язку з проявами чуйного ставлення до друзів. Бесіда завершувалася зверненням до дошкільників з боку експериментатора: «Діти будьмо гарними товаришами й проявляймо один до одного чуйне ставлення!».

Бесіда «Зростаємо чуйними»

У ході бесіди експериментатор з учасниками з'ясовують, що таке чуйність й у чому вона проявляється, уточняється зміст поняття «чуйне ставлення». Під час обговорення дорослий пропонує приклади чуйного ставлення з художньої літератури, пропонує дітям навести зразки чуйного ставлення з власного досвіду. Після цього з'ясовуються прояви чуйності, наголошується на тому, які ознаки на це вказують, як за зовнішнім виглядом людини (дитини) виявити, що вона переживає на даний момент (стан тривожності, суму тощо), як реагувати і виявити співчуття до такої людини, підтримати її. У кінці обговорення дорослий пропонує дітям висловити свою ставлення до того, навіщо потрібне співчуття й чи властива дана моральна якість власне їм.

Бесіда «Виховання почуття чуйності»

Ця бесіда є логічним продовженням попередньої й спрямована на систематизацію дитячих уявлень про співчуття (чуйне ставлення) як важливу рису особистості. У ході обговорення експериментатор пропонує дітям навести зразки вияву співчуття з власного досвіду, літературних творів, вказати яку людину (дитину) вони вважають чуйною і чому, як потрібно виявляти чуйне ставлення до своїх друзів, чи дотримуються вони цього у власній поведінці. Підсумок бесіди полягає в акцентуванні дорослим того, що потрібно знати й виявляти співчуття до своїх друзів, підтримувати їх у складній ситуації

Бесіда «Який Я чуйний»

Завершувала цикл тематичних бесід розмова про ознаки чуйності та її прояви власне у себе і товаришів. Експериментатор пропонував дітям відповісти на ряд запитань, які стосувалися їхньої самооцінки особистісної риси, як чуйність, наявності її стосунках з друзями, розуміння її значення. Зокрема дошкільників запитували: з ким вони товаришують і чому саме; як вони виявляють чуйність до своїх товаришів; чи є у його друзів (подруг) співчуття; як це проявляється, чи давно воно присутнє у їх стосунках; чи завжди ти виявляєш таке ставлення по відношенню до своїх товаришів, коли

це було востаннє; які слова ти при цьому використовуєш; чи вважають тебе друзі чуйною людиною, чому ти так вважаєш. В кінці підсумовувалися ознаки чуйного ставлення у конкретної дитини.

Означені бесіди проводилися як індивідуально, так і з невеликою групою дошкільників. Зокрема бесіди «Доброта і чуйність», «Зростаємо чуйними», «Виховання почуття чуйності» проводилися з 3-4 дітьми одночасно, а бесіди «Чи товариська я людина», «Який Я чуйний» проводилися у індивідуальній формі. Тривалість бесід була у межах 15 хв., проводилися у звичних для дітей умовах у сприятливій атмосфері. Всього було проведено 24 бесіди з дітьми 5-6 років.

Згідно з другою педагогічною умовою – *вправлення дітей 5-6 років у чуйному ставленні до однолітків засобами художньої літератури* – нами використано такі методи з дітьми, як робота над казкою, вправа «Виховання почуттів» (за О. Кононко), драматизація казок і літературних творів, проведення заняття «Складання казкової історії про дивну силу доброти» (за Н. Гавриш), вправлення у чуйному ставленні до однолітків. Детальніше про кожен з означених методів, які було використано у відповідності з другою педагогічною умовою.

РОБОТИ НАД КАЗКОЮ

«Казка про дружбу (за О. Кононко)»

Експериментатор читав дітям художній твір, а потім було організовано його обговорення. До дошкільників він звертався з запитаннями, які стосувалися такої моральної якості як доброта. Зокрема спільно з дітьми з'ясовувалися наступні аспекти проблеми: які причини були того, що хлопчик не мав друзів; хто йому став першим другом, що їх зближувало; чого навчився хлопчик у свого нового друга; як поведився хлопчик, коли його товариш повернувся до себе (до своєї країни); якою стала потім поведінка хлопчика; яку роль відіграла чуйність (чуйне ставлення у контексті доброти) для підтримки дитини.

ДРАМАТИЗАЦІЯ ЛІТЕРАТУРНИХ ТВОРІВ (УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗОК)

Діти активно долучались до драматизації народних казок, у змісті яких наявні мотиви чуйності та чуйного ставлення до товаришів чи людей, які знаходилися поряд з головними героями. Посилена увага до драматизації невеликих за обсягом творів зумовлена тим, що без примусу з боку дорослого і без надмірного дидактизму, казка дозволяє звернутися знову, до вже відомого і концентрує увагу на провідній думці твору. Обговорення характеру казкових героїв при підготовці до драматизації допомагає дошкільникам образно уявити позитивних і негативних персонажів, закріпити художньо-образні уявлення, розкрити емоційно-чуттєвий колорит (зокрема прояви чуйного ставлення героями) казкового сюжету, сформувати вміння імпровізувати над змістом твору, не порушуючи його морально-естетичну квінтесенцію.

Робота відбувалась відповідно до методики драматизації народних казок запропонованої О. Міхальновою. Ми поділяємо думку автора про те, що дитина, залучена до казкового дійства, вповні розкриває свої здатності до співчуття, вправляється у своєму ставленні, формує у собі відповідні навички. Адже дитині не пропонується готове зображення-еталон. Різні матеріали (паперові, глиняні, ганчіркові, м'які іграшки тощо) й спосіб виготовлення (вирізування, розфарбовування, ліплення) ляльок по-різному формує їх образ, а отже дошкільник порівнює образ з чуйністю, наділяючи його певними ознаками. Відтак це сприяє розвитку практичного досвіду, проявам співчуття до інших, зокрема у даний час партнерів по грі-драматизації. Відтак у дитини формуються самостійні міркування і судження по змістовому навантаженню казки.

Казка, призначена для драматизації, переказувалась впродовж 1-2 тижнів. За цей час діти опановували зміст| задля відтворення його у різних формах власної діяльності (зображальній, мовленнєвій, ігровій). Цього домагались дотриманням такої послідовності: оповідь, запитання до дітей за змістом казки, переказ тексту, сюжетне малювання, уточнення змісту| казки,

повторний переказ тексту, пропозиція доповнити чи продовжити казку, обговорення запропонованих варіантів, переказ остаточної версії. Від дітей не вимагали дослівного переказу, а повсякчас спонукали до фантазування за казковим сюжетом. Проте зважали, щоб твір не втратив своє первинної сутності, не став занадто громіздким й переобтяженим зайвими відступами.

Коли текст казки дітьми відтворювався без особливих труднощів, організовували гру-драматизацію. Під керівництвом вихователя діти виготовляли казкових героїв, або добирали костюми на готових ляльок, працювали над декораціями, призначали ролі. Сам процес підготовки налаштовував на подальше програвання казки. При підготовці до дійства вихованці під керівництвом педагога добирали відповідні мовні інтонації для передачі особливостей художнього образу; опрацьовували маніпуляції з ляльками, спрямовані на відтворення характерів й емоційного стану персонажів, домагались узгодженості дій в ігровому сюжеті.

Нами було проведено роботу з організації трьох українських народних казок з мотивами чужого ставлення до своїх товаришів, зокрема:

ВИКОНАННЯ ВПРАВ

Вправа «Виховання почуттів» (за О. Кононко)

Метою даної вправи є розвиток у дітей чутливості, а також вміння встановлювати схожі чи несхожі ознаки за виразом обличчя однолітків (нами використовувалися схематичні картки емоційних станів), а також за зовнішніми проявами (зачіска, одяг, зовнішній вигляд). Експериментатор пропонував дітям розпізнати спочатку однакові зображення, потім відмінні, після цього просив зобразити одних дітей певні емоційні переживання (емоції), а інших дошкільників ідентифікувати їх і пояснити, як це їм вдалося.

Вправа виконувалася 1-2 рази на тиждень упродовж двох місяців.

ПРОВЕДЕННЯ ЗАНЯТТЯ

«Складання казкової історії про дивну силу доброти» (за Н. Гавриш)

Обране заняття проводилося з розвитку мовлення, проте поєднувало у собі ще аспект моральності, проявам чуйного ставлення, доброти по відношенню хлопчика до довкілля (пташки). Власне воно складалося з двох частин, перша з них складалася з етичної бесіди про гарні вчинки щодо інших людей, однолітків, потім діти слухали вірш та надавали відповідь на поставлене запитання педагога (У чому полягав вчинок хлопчика, що він відчув від подяки пташки, як він до себе почав ставитися). Після цього вихователь спрямовував дітей на усвідомлення можливих причин негативного ставлення хлопчика до себе та стимулював дошкільників до складання творчої розповіді, у якій вони обґрунтовували власне бачення чуйного ставлення й доброти по відношенню до інших. У цьому допомагали підготовлені заздалегідь запитання.

ВПРАВЛЯННЯ У ЧУЙНОМУ СТАВЛЕННІ ДО ОДНОЛІТКІВ

(за О. Лопатиною, М. Скребцовою)

Вправа 1 «Чуйне ставлення». Виконанню цього завдання передувало пригадування дітьми випадків, коли вони виявляли чуйність до однолітків. Після цього дошкільникам пропонувалося обґрунтувати свою думку щодо чуйного ставлення у цьому випадку (Чому ти вважаєш це чуйним ставленням? Що саме ти зробив для свого товариша? Як він на це відреагував? Як ти почувався після цього?). вправа проводилася з невеликою підгрупою дітей, всього трічі за період проведення формувального експерименту.

Вправа-гра 2 «Тепле сердечко». Передувало проведенню вправи читання дошкільникам прислів'їв про роль лагідних слів у житті людей. Експериментатор перелічував після цього «теплі слова» за допомогою яких можна звертатися один до одного. Потім 5-6-річні діти ставали у коло й промовляли один одному ласкаві звертання. По завершенні відбувалося обговорення з дітьми про їх відчуття й ставлення до запропонованих форм

звертання. Ця вправа відбувалася з 5-6 дітьми одночасно й була проведена по три рази д двома підгрупами старших дошкільників.

Згідно з третьою педагогічною умовою – *оптимізація взаємодії педагогів закладу дошкільної освіти та батьків вихованців у вихованні чуйного ставлення до однолітків* – було проведено такі форми й методи роботи з вихователями й батьками старших дошкільників: консультації, лекції, батьківські збори, складання пам'яток. Детальніше про них.

ЛЕКЦІЯ ДЛЯ ПЕДАГОГІВ

Для вихователів з метою систематизації їхніх знань про чуйність і чуйне ставлення дітей 5-6 років до однолітків було прочитано лекцію на тему: «Людина починається з добра і чуйності». Мета лекції полягала в усвідомленні педагогами необхідності виховувати у дітей старшого дошкільного віку чуйність і чуйне ставлення до однолітків. У ході її проведення було обговорені такі питання: чуйність і доброта, як важливі цінності сучасної людини; місце і значення доброти і чуйності серед інших моральних чеснот сучасної людини; джерела народної мудрості про доброту і чуйність (прислів'я, фольклор, казки, легенди); роль художньої літератури у вихованні чуйності дошкільників; як побудувати взаємини з дітьми, щоб вони зростали чуйними. Повний зміст лекції подано у додатку Д.

КОНСУЛЬТАЦІЇ ДЛЯ БАТЬКІВ

З метою систематизації знань членів сімей вихованців про чуйність та чуйне ставлення дітей до однолітків і дорослих було проведено дві консультації. *Перша з них «Чуйність починається з доброти»* спрямована на усвідомлення батьками значення дошкільного дитинства для виховання означеної моральної чесноти, роль сімейного виховання у цьому процесі, значення особистісного прикладу близьких людей, необхідність набуття досвіду чуйної поведінки дошкільників щодо ровесників, створення умов морального виховання у сім'ї.

Друга консультація «Як виховати чуйну й добру людину» спрямовувала увагу батьків на необхідність врахування індивідуальних відмінностей дітей,

хлопчаків і дівчаток, типові помилки дорослих у вихованні чуйності, якої стратегії варто дотримуватися у вихованні, як використовувати власний приклад, які висловлювання при цьому стануть у нагоді. Перелік порад і висловлювань, які обговорювалися у ході консультування батьків наведено у додатках (див. ДодатокЕ.)

Всього за час проведення експерименту було проведено 2 консультації. Їх зміст було запозичено з практики роботи Сумського № 21 ЗДО санаторного типу й модифіковано у відповідності до завдань програми оптимізації виховання чуйного ставлення старших дошкільників до однолітків

Батьківські збори «Виховання чуйності й доброти» були проведені після реалізації консультацій. У них акцентовано увагу на значенні чуйності й доброти для подальшого зростання особистості, яких знань потрібно надавати дитині, які можливі помилки у вихованні чуйності, основні джерела доброти. У ході батьківських зборів було використано вислови й твори В. Сухомлинського, літературні зразки письменниці Т. Тесс, вислів про чуйність і доброту сучасного публіциста І. Золотухіна, текст «Повчання В. Мономаха», що стосується моральних чеснот.

Завершальним етапом роботи з дорослими було проведення круглого столу, на якому склалися пам'ятки у ході спільного обговорення чуйності і чуйного ставлення дошкільників до однолітків. Зауважимо, що складання пам'яток, за О. Кононко, один з найбільш дієвих шляхів оптимізації взаємодії ЗДО і батьків у вихованні чуйного ставлення дитини 5-6 років до ровесників. Текст складених пам'яток наведено у додатках (див. ДодатокЖ).

Таким чином, з метою оптимізації процесу виховання чуйності та чуйного ставлення дітей 5-6 років до однолітків, було розроблено систему роботи, яка передбачала цілеспрямовані виховні впливи на дітей 5-6 років, вихователів і батьків дошкільників. Форми й методи, які дібрано для реалізації виховних впливів, було модифіковано або спеціально розроблено відповідно до завдань формувального експерименту й кожної з виділених нами педагогічних умов. До них входили: читання творів художньої

літератури, перегляд мультиплікаційних фільмів, проведення тематичних бесід; робота над казкою, драматизація казок і літературних творів, заняття, вправи на розвиток чуйності.

3.3. Оцінка ефективності процесу виховання у дошкільників чуйного ставлення до однолітків засобами художньої літератури

У цьому підрозділі схарактеризовано контрольний етап формувального експерименту, який проводився з метою оптимізації процесу виховання чуйного ставлення до однолітків дітей 5-6 років. Його підґрунтя склали положення системного, діяльнісного, особистісно орієнтованого, аксіологічного підходів. Успішність реалізації розробленої програми формувального етапу залежали від дотримання педагогічних умов: *збагачення та систематизація знань дитини старшого дошкільного віку про чуйність та чуйне ставлення до однолітків; вправлення дітей 5-6 років у чуйному ставленні до однолітків засобами художньої літератури; оптимізація взаємодії педагогів закладу дошкільної освіти та батьків вихованців у вихованні чуйного ставлення до однолітків.*

У формувальному експерименті взяли участь діти ЕГ, вихователі і батьки. Реалізована програма з підвищення ефективності процесу виховання у п'яти-шестирічних дошкільників чуйного ставлення до однолітків. Її зміст складала: читання творів художньої літератури, перегляд мультиплікаційних фільмів, проведення тематичних бесід; робота над казкою, драматизація казок і літературних творів, заняття, вправи на розвиток чуйності.

На контрольному етапі були задіяні всі учасники дослідження: 50 дітей 5-6 років – по 25 осіб у експериментальній і контрольній групах, 50 батьків дітей по 25 членів КГ і ЕГ, 15 вихователів, з яких до групи ЕГ входило 8 чоловік, а до КГ – 7. Зі всіма досліджуваними проводилися діагностичні методи повністю ідентичні тим, які проводилися на констатувальному етапі, проте дещо модифіковані (скорочений варіант), оскільки на цьому етапі ми

потребували лише основної інформації, яка стосувалася змін у досліджуваному явищі.

У ході контрольного експерименту було помітно, що поведінка дітей ЕГ зазнала суттєвих змін. Зокрема у ході аналізу ситуацій морального змісту виявилось, що збільшилося кількість старших дошкільників, які стали більш диференційовано й усвідомлено розрізняли ознаки чуйної поведінки людини, доводили її значення щодо інших. Стало менше дітей, які не змогли пояснити це явище у взаємодії між людьми. Помітний прогрес виявився й під час тлумачення прислів'їв: самостійно інтерпретували висловлювання щодо чуйності 45% учасників, змогли це зробити з невеликою допомогою експериментатора 35% опитаних. Нажаль, досягти успіху у цьому виді роботи змогли не всі діти, що можна пояснити невеликим часовим періодом, відведеним на формувальний експеримент – 5 місяців.

У КГ зміни у розумінні чуйності та чуйного ставлення були менш помітними, оскільки досліджувані часто зверталися за допомогою при вирішенні моральних ситуацій, але особливо часто у ході тлумачення прислів'їв. Тому можемо відмітити, що програма вдосконалення розвитку чуйності по відношенню до когнітивного компоненту виявилася ефективною. З'ясуємо наскільки вона вплинула на емоційно-ціннісний компонент досліджуваного явища

Під час роботи над методикою Г. Кошелевої, всі діти ЕГ справилися з першою частиною завдання без помилок. У ході виконання другої частини методу – розкладання фотокарток за мірою інтенсивності прояву емоції, значна частина дошкільників впоралася з поставленим завданням. У кількісному плані це 85% дітей, які самостійно впоралися з цим завданням, а, отже, змінилася чисельність досліджуваних у виділених групах: 50% зробили це самостійно, 35% з невеликою допомогою, а 15% - не впоралися. Такого ефекту не було помітно у КГ, оскільки відповідні показники мали такі значення: 25% опитаних впоралися самостійно, 55% - з невеликою допомогою, решта не впоралася. Відтак, констатуємо позитивний вплив

розробленої програми з вдосконалення чуйності дітей старшого дошкільного віку і на емоційно-ціннісний компонент.

Під час аналізу поведінки дітей ЕГ і КГ у ситуації вибору – чи надати допомогу товаришеві, чи бути першим на фініші, ми помітили, що відсоток дітей експериментальної групи, які обрали надання допомоги значно зріс (з 45% до 90%), чого не можна сказати про учасників контрольної групи, оскільки там показники змінилися не настільки серйозно: з 45% до 55%. Також ми відмітили, що збільшилася кількість дітей, які надавали допомогу своїм одноліткам на прохання експериментатора чи вихователя – до 90%, чого не помітно було у учасників КГ: лише 50% дошкільників поводити себе аналогічним чином. Отже, ефективність програми оптимізації процесу виховання чуйності у дітей 5-6 років помітно й на рівні поведінки.

Розглянемо тепер, наскільки змінився кількісний розподіл дітей за рівнями сформованості чуйності на контрольному етапі експерименту. В узагальненому вигляді інформація про це надана у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Розподіл дітей 5-6 років за рівнями сформованості у них чуйності до однолітків на контрольному етапі (у відсотках)

Рівень	Експериментальна група (до і після формувального експерименту)		Динаміка	Контрольна група (до і після формувального експерименту)		Динаміка
	до	після		до	після	
Низький	40	10	-30	45	35	-10
Середній	45	55	+10	45	50	+5
Високий	15	35	+20	10	15	+5

Розглянемо отримані результати. Як бачимо, відбулися зміни в обох групах нашої вибірки. Проте більш значущі вони у ЕГ. Значно зменшилася кількість досліджуваних з низьким рівнем чуйності – з 40% до 10%, натомість збільшилася кількість дітей 5-6 років з високою та середньою мірою

вихованості означеної моральної властивості (відповідно з 45% до 55%, з 15% до 35%). Позитивна динаміка у названій групі склала +30%. Водночас у КГ позитивна динаміка складає лише 10%. Тому можемо констатуємо ефективність проведеної роботи на формувальному етапі з учасниками експериментальної групи та відмічаємо ефективність розробленої програми виховання чуйного ставлення до однолітків у старшій групі ЗДО. Варто відмітити, що чуйність зросла за спеціально створених умов і цілеспрямованої роботи з дошкільниками.

Нами було заявлено, що на цьому етапі взяли участь вихователі та батьки. Розглянемо, які зміни відбулися у їхньому ставленні до виховання чуйності у дітей старшого дошкільного віку. Так, було помітно, що педагоги ЕГ стали більш усвідомлено підходити до виховання названої риси, про що свідчить надання ними відповідей як розуміють їх вихованці чуйність. Всі, без винятку, вихователі надали на це відповіді на це запитання.

Також 100% педагогів ЕГ, відповідаючи на запитання щодо використовуваних методів виховання названої моральної властивості у дітей, надали перевагу засобам художньої літератури, тематичним бесідам, спеціальним заняттям. Цю тенденцію помітили і при плануванні вихователями навчально-виховного процесу. Майже всі педагогічні працівники ЗДО назвали художні твори, у яких йдеться про чуйність. Варто відмітити, що подібних змін у поведінці педагогів КГ не було зафіксовано. Й

Розглянемо, наскільки змінилося ставлення батьків до формування у дітей 5-6 років чуйного ставлення до ровесників. Так у дорослих ЕГ було помітно збільшення зацікавленості до виховання у сина чи доньки названої моральної риси. При цьому ми відмітили, що всі батьки взяли участь у повторному анкетуванні, значна кількість респондентів правильно вказали у анкетах ознаки чуйності та чуйного ставлення (70%), 70% опитаних визнали, що виховання чуйності спільне завдання ЗДО і сім'ї.

Крім того дорослі стали більше використовувати твори художньої літератури з моральної тематики, більше спостерігати за поведінкою дітей

серед однолітків та прояви у них чуйного ставлення до товаришів. Така тенденція властива 70% респондентів. Як бачимо, 70% батьків змінила своє ставлення до процесу виховання чуйності, більш усвідомлено стали підходити до взаємодії з дітьми і вихователями ЗДО у цьому питанні.

Проте 30% дорослих у ЕГ групі виявилися інертними під час формувальних впливів, а тому не вдалося суттєво змінити їхнє ставлення до виховання чуйності усина чи доньки. Вважаємо, що потрібно й далі проводити роботу з означеною категорією дорослих членів сімей. У групі КГ відповіді батьків а запитання анкети суттєво не змінилися. Отже, вважаємо, що розроблена система роботи з оптимізації процесу виховання чуйності довела свою ефективність і у роботі з батьками.

Таким чином, на основі контрольного зрізу зафіксовано дієвість програми оптимізації виховання чуйного ставлення до однолітків п'яти-шестирічних дітей. Позитивні зрушення у формування означеної якості виявилися у збільшенні досліджуваних дошкільників ЕГ з високим рівнем сформованості риси з 15% до 35%, з середнім з 45% до 55% та зменшенням кількості дітей 5-6 років з низькою мірою сформованості чуйності. Позитивна динаміка склала 30%. Виявлені суттєві позитивні зміни й у поведінці вихователів і батьків, які входили до ЕГ. У КГ зміни є менш суттєвими, у порівнянні з ЕГ. Успішність програми на формувальному етапі забезпечили педагогічні умови її реалізації: збагачення та систематизація знань дитини старшого дошкільного віку про чуйність та чуйне ставлення до однолітків; вправляння дітей 5-6 років у чуйному ставленні до однолітків засобами художньої літератури; оптимізація взаємодії педагогів закладу дошкільної освіти та батьків вихованців у вихованні чуйного ставлення до однолітків.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Проведення формувального експерименту передбачало кілька етапів. Так, на підготовчому в основуорганізації взято положення системного, діяльнісного, особистісно орієнтованого, аксіологічного підходів, виділено й обґрунтовано педагогічні умови його успішної реалізації, розроблено систему роботи з оптимізації процесу виховання чуйного ставлення дітей 5-6 років до своїх ровесників засобами художньої літератури.

Програма формувального експерименту містила два великих блоки завдань, які реалізовувалися за трьома напрямками: робота з дітьми 5-6-річного віку з виховання чуйного ставлення та робота з вихователями ЗДО і батьками вихованців. З дітьми ЕГ проводилися заходи зі збагачення у них знань про чуйність та її значущість як моральної риси у сучасної людини; заходи, які дозволяли дітям вправлятися у чуйній поведінці щодо однолітків. З вихователями організовані форми роботи в основному передбачали систематизацію їхніх знань про моральну рису, методи її виховання (акцент було зроблено на художню літературу) та налагодження взаємодії з батьками дошкільників за основі залучення їх до освітнього процесу. З батьками дітей робота скеровувалася у розширенні їхнього досвіду виховання чуйності, налаштування на взаємодію з вихователями у контексті означеного напрямку виховання та використання творів художньої літератури у вихованні чуйності по відношенню до однолітків.

У результаті проведення контрольного зрізу виявлено значущі зрушення у сформованості чуйного ставлення у дошкільників експериментальної групи. Так, виявлено, що учасників ЕГ з високим рівнем сформованості чуйності по відношенню до однолітків стало 35%, з середнім з 55%, а дошкільників з низьким рівнем зменшилося до 10%. Позитивна динаміка склала 30%. Також виявлені суттєві позитивні зміни й у поведінці вихователів і батьків, які входили після формувального експерименту. Зміни, які мали місце у КГ, менш суттєві, що підтверджує ефективність розробленої програми й педагогічні умови її реалізації.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного на теоретичному і емпіричному рівнях дослідження проблеми виховання у дітей 5-6 років чуйного ставлення до однолітків засобами художньої літератури зроблено такі висновки:

За першим завданням, на основі теоретичного аналізу наукової проблеми з'ясовано, що питання чуйного ставлення розглядається у контексті морального виховання особистості й є актуальним на даний час. Чуйність розглядають як моральну властивість, суть якої полягає у здатності особистості ідентифікувати й усвідомлювати емоційний стан іншої людини та виявляти співчуття до неї через підтримку, надання необхідної допомоги. Під чуйним ставленням у наукових джерелах розуміють внутрішнє ставлення особистості до оточуючого світу, що зумовлює співпереживання з іншими людьми їхніх радощів, потреб, страждань, бажань тощо. Водночас, це також і уважне ставлення до їхніх інтересів, проблем, думок і почуттів, це розуміння мотивів їхньої поведінки, тактовне ставлення до їх самолюбності й гордості.

Емоційна чуйність дитини 5-6 років складає основу для формування в неї моральних якостей. Вона сприяє виникненню у дошкільника задоволеності від гарних вчинків, засмученості від неприємних переживань, від наслідків свого поганого вчинку, від незадоволеності дорослого. Виховувати чуйне ставлення у дошкільників означає: розвивати свідоме ставлення дитини до наслідків своїх вчинків; вчити аналізувати та регулювати власну поведінку, узгоджувати її з бажаннями та інтересами інших людей; збагачувати індивідуальний досвід дитини, спонукаючи її до застосування моральних знань і норм у реальних ситуаціях життя; вправляти дитину у виборі способів міжособистісної взаємодії.

Важливу роль у вихованні чуйного ставлення дошкільників до однолітків відіграє художня література, яка відкриває й допомагає дитині зрозуміти життя суспільства й природи, світ людських почуттів і взаємин. Теми, проблеми, з якими дитина знайомиться в процесі читання й під час обговорення, глибше проникають у дитячу душу, а улюблені герої надовго

залишаються з нею. Література для дітей дозволяє донести до свідомості дитини інформацію про те, що таке ідеал і які шляхи його досягнення, що таке вічна істина і як її досягнути, що таке цінності істини й котрі з них – неправильні.

За другим завданням, було уточнено критерії, показники й компоненти чуйного ставлення дітей п'яти-шести років до однолітків. Критеріями оцінки міри сформованості у дошкільників чуйного ставлення до однолітків слугувала система адекватних знань про вказану моральну якість, позитивне ставлення до неї та вміння поводитися чуйно в ситуаціях, коли однолітки потребували підтримки, захисту, допомоги. У структурі чуйності у дослідженні виділено когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти. Так, до *когнітивного* компонента належать уявлення дитини дошкільного віку про природу і сутність чуйності, вміння правильно розуміти стан іншої людини, її поведінку, прагнення бути чуйним, керуватися у житті даною моральною цінністю, здатність висловлювати на основі цих знань моральні судження, давати власні оцінки. *Емоційний компонент* засвідчує ставлення дошкільника до однолітка, який потребує вияву чуйності, прийняття, доброзичливості та емпатійності, тобто безумовне позитивне ставлення до нього, здатність особистості відчувати та адекватно відгукуватись на його самопочуття, намагаючись полегшити або розділити його через вияв жалості, співчуття, співпереживання, здатність виражати добре ставлення, приязнь. *Поведінковий* компонент характеризує здатність дошкільника до практичного вияву чуйності у відповідних життєвих ситуаціях – вміння обирати найбільш адекватний, слухний спосіб поведінки з однолітком, вміння виявити діяльну турботу про нього, надати йому реальну допомогу у вирішенні проблем, вміння виявляти тактовність, ввічливість, піклування.

На емпіричному рівні виявлено існування трьох груп вихованців, кожна з яких відображає рівень сформованості у п'яти-шести-річних дітей чуйності як моральної якості: високий, середній, низький. Зафіксовано, що у досліджуваних 5-6 років однаковою мірою розвинені середній і низький рівні

чуйності (по 45% відповідно), а найменш розвиненим є високий рівень, його у своєму активі мають лише 10% досліджуваних. Отримані результати характеризують недостатній рівень вихованості чуйного ставлення до однолітків у 90% вибірки досліджуваних.

За третім завданням, вивчено особливості педагогічного впливу зі сторони вихователів і батьків. Зафіксовано, що вихователі у недостатній мірі проводять роботу з виховання чуйного ставлення до ровесників у старшій групі ЗДО. Розвиток чуйності планується й реалізується педагогами при організації ігрової діяльності, виконанні вказівок, доручень, у етичних бесідах. Водночас, недостатньо використовують читання й обговорення літературних творів, тематичні бесіди та спеціальні заняття з формування уявлень про чуйне ставлення до однолітків. Також виявлено певну байдужість педагогів у здійсненні виховання чуйності у дітей п'ятого-шостого року життя. Недоліки, які мають місце у формальному відношенні до реалізації запланованих методів, форм роботи з дітьми, призводять до низької ефективності у розвитку моральної риси, що ускладнюється відсутністю спільних форм роботи з сім'ями вихованців у цьому руслі.

Більшість батьків вважають свою дитину вихованою у моральному плані, зокрема чуйною, проте відмічають що прояви цієї риси не є постійними. Батьки виявили не високу обізнаність у характеристиці ознак чуйності та чуйного ставлення, не знають ефективних форм і прийомів виховання досліджуваної моральної риси. Значна їх частина покладають вирішення даного питання на дошкільний заклад освіти. Зовсім мало батьків погодилися з необхідністю виховання чуйного ставлення до однолітків у старших дошкільників та використовувати для цього систематичне читання художньої літератури, спільне обговорення літературних героїв, морально-етичні бесіди. Досвід батьків є менш ґрунтовними у цьому аспекті чуйного ставлення, ніж у педагогів ЗДО. Все це вказує на недостатню роботу з боку сімей у вихованні чуйності у старших дошкільників по відношенню до однолітків.

За четвертим завданням було розроблено систему роботи з оптимізації процесу виховання чуйності дітей 5-6 років в умовах ЗДО, виділено й обґрунтовано педагогічні умови її успішної реалізації. Програму утворювали два блоки завдань, які реалізовувалися у трьох напрямках роботи: з дітьми 5-6-річного віку з виховання чуйного ставлення, з вихователями ЗДО і батьками вихованців. З дошкільниками проводилися заходи спрямовані на збагачення у них знань про чуйність та її вагомість як моральної риси сучасної людини, а також заходи, які дозволяли дітям виявляти чуйність до однолітків. Форми роботи з вихователями та батьками передбачали систематизацію знань дорослих про моральну рису, методи її формування, спрямовувалася увага роль художньої літератури у цьому процесі, зорієнтовали на налагодження взаємодії між учасниками освітнього процесу щодо виховання чуйності у старших дошкільників по відношенню до однолітків.

На контрольному етапі експерименту виявлено значущі зрушення у сформованості чуйного ставлення у дошкільників експериментальної групи. Так, учасників ЕГ з високим рівнем сформованості чуйності по відношенню до однолітків стало на 20% більше. Ніж було спочатку, й нині становить 35%; дітей з середнім рівнем – на 10% більше й становить 55%; дошкільників з низьким рівнем зменшилося до 10%. Позитивними змінами характеризується й поведінка вихователів і батьків, які стали більш зорієнтованими на виховання чуйного ставлення до однолітків у дітей 5-6 років. Зміни, які мали місце у КГ, менш суттєві, що підтверджує ефективність розробленої програми, виділені й обґрунтовані педагогічні умови та методи формувального експерименту.

Перспективи наукового дослідження вбачаємо в пошуку інноваційних методів взаємодії між вихователями та батьками у вихованні чуйності у дітей п'яти-шести років.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аніщук А. М. Дошкільна лінгводидактика: навч. посіб. – 2-ге вид. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. 317 с.
2. Базовий компонент дошкільної освіти України / наук. Кер. А. М. Богущ. К. : Видавництво, 2012. 26 с.
3. Байкачова К. В. Моральне виховання як психолого-педагогічна проблема: історичний аспект. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*. 2014. Вип. 8. С. 21-24.
4. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. К. : Академвидав, 2012. 256 с.
5. Бех І. Д. Виховання особистості. Сходження до духовності. К.: Либідь, 2006. 272 с.
6. Богущ А. М. Мовленнєвий компонент дошкільної освіти. Х.: Видво «Ранок», 2011. 176 с.
7. Богущ А., Гавриш Н., Котик Т. Методика організації художньо-мовленнєвої діяльності дітей у дошкільних навчальних закладах: підручник. К.: Видавничий Дім «Слово», 2006. 304 с.
8. Бондаревская Е. В. Смысл и стратегия личностно-ориентированого воспитания. *Педагогика*. 2001. №2. С. 17-25.
9. Боришевський М. Й. Ціннісні орієнтації в особистісному становленні сучасної молоді. *Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. Наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. Т.У.Ч.5. К.: 2003. С.34 – 42.*
10. Брусакова О. В. Моральне і правове виховання як чинники конструювання громадянського суспільства. *Право і Безпека*. 2015. № 2. С. 19-23.
11. Буракова О. Б. Подготовка студентов педагогического колледжа к воспитанию у дошкольников гуманных чувств и отношений : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 «Дошкольная педагогика». М., 2005. 183 с.

- 12.Василишина Т.В. Емпатія як фактор ефективності педагогічного спілкування: дис...к. психол. н.: 19.00.07. К.: Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України, 2000. 235 с.
- 13.Вачков І.В. Сказкотерапія. Развитие самосознания через психологическую сказку. М.: Ось-89, 2001. 144 с.
- 14.Вержиховська О.М. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. *Шлях освіти*. 2000. №3. С.7-13.
- 15.Виховуємо базові якості особистості старшого дошкільника в умовах ДНЗ : методичний посібник / [Г. Беленька, Н. Гавриш, С. Васильєва, В. Маршицька, С. Нечай, Г. Орлова, О. Остряньська, О. Полякова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Шкляр.
- 16.Воспитание детей дошкольного возраста/ Под ред. Прокопиенко Л.Н. К.: Рад. Шк.,1990. 368 с.
- 17.Гавриш Н. Художнє слово і дитяче мовлення. К.: Редакція загально педагогічної газети, 2005. 128 с.
- 18.Гавриш Н. В. Розвиток мовленнєвої творчості в дошкільному віці. Донецьк: ТОВ «Лебідь», 2001. 218 с.
- 19.Гром С. Сімейне виховання та його вплив на морально-особистісне зростання дошкільників. *Молодь і ринок*. 2012. № 2. С. 160-166
- 20.Грошовенко О. П. Формування екогуманістичної позиції учня молодших класів в умовах шкільного навчання. *Молодий вчений*. 2018. № 1(1). С. 283-288
- 21.Гуд Г.О. Емоційна сфера особистості: теоретико-методологічний аспект дослідження. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том XIV: Методологія і теорія психології*. Випуск 1. Київ–Ніжин. Видавець «ПП Лисенко М.М.». 2018. С. 84-94
- 22.Демінська Л. О. Аксиологічний підхід у педагогічному процесі. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2010. №4. С. 101-103.

23. Дошкільна педагогічна психологія / За ред. проф. Д. Ніколенка. К.: Вища школа, 1987. 182 с.
24. Етновиховний простір сучасного загального навчального закладу: теорія і практика: монографія / За ред. проф. Н. Лисенко. Київ-Івано-Франківськ, 2012. 376 с.
25. Загоруйко Т.Ю. Ранній розвиток дитини – право кожного. *Ранній розвиток дитини — право кожного: зб. Матеріалів Всеукраїнського форуму (м. Київ, 20 квітня 2019 р.)*. К.: НЕНЦ, 2019. С. 121-124
26. Закон України «Про дошкільну освіту». Збірник законодавчих і нормативних актів про дошкільну освіту. Запоріжжя : ТОВ «ЛПС. Лтд.», 2003. 246 с.
27. Запорожец А. В. Психология: Учебник для дошкольных педагогических училищ. 3-е изд. М.: Просвещение, 1965. 237 с.
28. Зязюн І. А. Освітні парадигми та педагогічні технології у вимірах філософії освіти. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2011. Вип. 1.33. С. 22–27.
29. Каган Е.В. Семейное воспитание и тоталитарное сознание: от психологии насилия к личностному росту. Современная семья: проблемы, решения, перспективы развития. М., 1992. 128 с.
30. Казки та оповідання для дитячого виховання. Видання 2-е, виправлене і доповнене / Упорядник В.І.Паронова. Тернопіль: Навчальна книга: Богдан, 2007. 160 с.
31. Кондратенко Т. Д., Котырло В. К., Ладывир С. А. Обучение старших дошкольников. К.: Радянська школа, 1986. 152 с.
32. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід): монографія. К. : Стилос, 2000. 336 с.
33. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): Навч. посіб. К.: Освіта, 1998. 255 с.

34. Коржук О. Чуйне ставлення вихователя до дітей як засіб налагодження педагогічної взаємодії у навчально-виховному процесі ДНЗ. *Вісник Інституту розвитку дитини. Сер. : Філософія, педагогіка, психологія.* 2014. Вип. 34. С. 101-107.
35. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К.: Рад.школа, 1989. 194 с.
36. Кошелівська О. Між двох полюсів. *Дошкільне виховання.* 2002. №3. С. 9 – 10.
37. Краснокутська О.П. Розвиток дітей раннього віку. *Ранній розвиток дитини — право кожного: зб. Матеріалів Всеукраїнського форуму (м. Київ, 20 квітня 2019 р.).* К.: НЕНЦ, 2019. С. 59-61
38. Крутий К. Л., Н. І. Котій. Технологія формування полікультурної особистості (конспекти занять з українського народознавства з дітьми старшого дошкільного віку). Запоріжжя: ТОВ «ЛППС» ЛТД, 2010. 220 с.
39. Кузнецова О. А. Педагогічні умови формування моральних норм поведінки молодших школярів : монографія. Миколаїв: вид-во «ІЛІОН», 2004. 154 с.
40. Кучина К. Моральне виховання молодших школярів в сучасних вітчизняних освітніх концепціях та програмах. *Молодь і ринок.* 2015. № 11. С. 92-95.
41. Лебедев О.Е. Притчи, сказки, метафори в розвитку ребенка. СПб: Речь, 2006. 296 с.
42. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. 2-е изд. М.: Политиздат, 1977. 304 с.
43. Леонтьев О.Н. Проблемы развития психики. М.: МГУ, 1981. 506 с.
44. Лисенко Н.В., Кирста Н. Р., Лазарович Н. Б. Педагогіка українського дошкільця: у 3-х ч., ч. 3: навчальний посібник. К.: Видавничий Дім «Слово». 2016. 376 с.

45. Лопатіна О., Скребцова М. 50 уроків про чесноти для занять з дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку. Харків: Видавнича група «Основа», 2009. 238 с.
46. Матвієнко О. В. Виховання молодших школярів: теорія і технологія. К.: ВД «Стилос», 2006. 543 с.
47. Мельничук І. В. Генеза емоційних особливостей у сучасних дітей. *Наука і освіта*. Одеса, 2002. № 5. С. 42-44.
48. Навчально-методичний посібник «Соняшник» до комплексної програми розвитку, навчання і виховання дітей дошкільного віку «Соняшник» / Л. В. Калуська. Тернопіль : Мандрівець, 2014. 200 с
49. Нечепоренко М. В. Моральне виховання як педагогічна й соціальна проблема. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2014. Вип. 36. С. 136-144.
50. Оржеховська В. М., Кириченко В. І., Ковганич Г. Г. Взаємодія навчального закладу і сім'ї: стратегії, технології, моделі: Навчальний практико зорієнтований посібник. Х.: Точка, 2007. 192 с.
51. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. 5-е изд. СПб. : Питер, 2010 368 с.
52. Плівачук К. В. Духовно-моральне виховання учнівської молоді як умова ціннісного становлення особистості. *Народна освіта*. 2016. Вип. 1. С. 37-44.
53. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка. К. : Академвидав 2004 456 с.
54. Поніманська Т. І. Теоретико методичні засади виховання дітей дошкільного віку. Рівне : РДГУ, 2006. 364 с.
55. Поніманська Т. І., Козлюк О. А., Марчук Г. В. Виховання людяності (До Базової програми розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі»): Методичний посібник. К. : Міленіум, 2008. 138 с.
56. Прасол Д. В. Психологічні аспекти патріотичного виховання молодших школярів у загальноосвітніх навчальних закладах. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Педагогічні науки*. 2015. № 2. С. 148-151.

- 57.Просенюк А. І. Виховання інтересу до змісту художнього твору в дітей старшого дошкільного віку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.08 «Дошкільна педагогіка». «Південноукраїнський національний педагогічний ун-т ім. К.Д. Ушинського. О., 2011. 20 с
- 58.Проскура Е. В. Развитие познавательных способностей дошкольника / Под редакцией Л. А. Венгера. К.: Рад. Шк., 1985. 128 с.
- 59.Психологія: підручник / за ред. Ю.Л. Трофімова. К.: Либідь, 2008. 560с.
- 60.Разом до гармонії: розвиток дитини раннього віку. Методичний посібник / За заг. ред. І.Д.Звереві. К.; Кобза, 2004. 160 с.
- 61.Романенко М. І. Освітня парадигма: генезис ідей та систем. Дніпропетровськ: Промінь, 2000. 160 с.
- 62.Свідерська Г.М. Проблема чуйності. *Соціальна психологія*. 2005. №3 (11). С. 130-138.
- 63.Славіна Н. С. Вплив особливостей сімейних відносин на емоційну сферу дитини. *Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*. К.: Міленіум, 2015. Вип. 28. С. 530-539.
- 64.Солодухов В.Л. Метафоричний зміст казки в процесі активного соціально-психологічного навчання. Слов'янськ: ПП «Канцлер», 2004. 112 с.
- 65.Співак Д. М. Теоретичні підходи до вивчення проблем моралі та моральної самосвідомості. *Психологія: реальність і перспективи*. 2013. Вип. 2. С. 170-174
- 66.Степанов О.М. Педагогічна психологія: навч. посіб. К.: Академвидав, 2011. 416 с.
- 67.Стрелкова Л.В. Дошкільне виховання. М.: МГУ, 1993. С. 35-55.
- 68.Тугай В. М.Моральне виховання молодших школярів як психолого-педагогічна проблема.*Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2015. Вип. 41. С. 459-464.

69. Філіпчук Г.В. Українознавчі цінності в змісті національної освіти. *Наук. вісн. Чернів. Нац. Ун-ту : Педагогіка та психологія*. Чернівці, 2003. Вип. 179 С. 163-179.
70. Шаповалова І. В. Моральне виховання та самовиховання як умови становлення вільної особистості. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 100. С. 182-185.
71. Шовкомуд Е. А. Воспитание эмоциональной отзывчивости у младших школьников : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01. М., 1990. 17 с.
72. Шовкомуд Е.А. Эмоциональная отзывчивость. *Советская педагогика*. 1991. №3. С. 79-83.
73. Эмоциональное развитие дошкольника : пособ. / под ред. А. Д. Кошелевой. Москва : Просвещение, 1985. 186 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Бесіда за ситуаціями морального змісту

Мета: виявити розуміння дитиною морального конфлікту запропонованої ситуації, обґрунтувати поведінку героя, виявити шляхи вирішення даної ситуації.

Дітям пропонувалися наступні ситуації:

1. Наталка ходить в дитячий садок. У подружки вона попросила взяти гарну ляльку, щоб погратися, але під час прогулянки вона неохайно з нею поводитись і лялька замазалась та відламалась ручка. Наталка віддала ляльку подружці і нічого не сказала.

Запитання до дітей:

- Як ти оцінюєш вчинок Наталки?
- Як ти думаєш, що відчула подружка Наталки?
- Як би ти вчинив на місці Наталки?

2. Хлопчики готували воду для акваріума і розлили. Ігор зразу ж побіг у групу і приєднався до дітей, що грались. Сергій пішов до виховательки і сказав: «Ми ненароком розлили воду. Де наша няня. Там треба прибрати воду?» А Сашко взяв тряпку і почав прибирати підлогу.

Запитання до дітей:

- Хто з хлопчиків вчинив правильно?
- Як ви вважаєте чому так поступив Ігор?
- Як ви оцінюєте вчинок Сергія?

3. У старшій групі було заняття з ліплення. Максиму доручили розкласти матеріал на столи. Він швиденько все розклав та побіг гратися з машинками. Коли почалося заняття, виявилось, що багатьом діткам не вистачало матеріалів. На столах не вистачало підставок, необхідної кількості пластиліну та стеків. Діти не змогли добре виконати своє завдання.

Запитання для дітей:

- Як ти думаєш, чому діти не змогли добре виконати завдання?
- Як можна назвати поведінку Максима?
- Як би ти зробив, якби справу доручили тобі?

Прислів'я використані у роботі

За добро добром платять.

Хто людям добра бажає, той і сам його має.

Від доброго не бігай, а злого не роби.

Все добре переймай, а зла уникай.

Де дружніші, там і сильніші.

Поділена радість подвійна, а поділене горе вдвічі менше.

Додаток В

Методика «Не замочи ніг»

Мета: Вивчити особливості моральної спрямованості дошкільників під час виконання завдань.

Варіант 1

Діти сидять на стільчиках по одній стороні кімнати. На підлозі визначається лінією «болото» шириною 4 – 5 метрів. Двом дітям надається по дві дощечки (40x25см.). кожен з дітей повинен по цих дощечках перейти на протилежний «берег». Коли діти приходять приблизно до середини, створюється ситуація, ніби один з гравців залишається без дощечки. Як тепер діяти? За правилами гри до берега треба дійти разом. Діти повинні самі знайти вихід з ситуації, що склалася.

Варіант 2

Завдання те саме, але ускладнюється тим, що включається елемент змагання: хто перший прийде на потрібну сторону. Кожному гравцеві дається по три дощечки, ширина «болота» збільшується. В ході гри в одного гравця залишається одна дощечка. Що зробить товариш? Чи не завадить йому завдання бути першим? Чи допоможе дитини товаришеві, партнерові по грі?

Анкети для дорослих

Анкета для вихователів

«Виховання чуйного ставлення дошкільників до однолітків»

1. Охарактеризуйте поняття «чуйність» та чуйне ставлення.
2. Чи розуміють ваші вихованці, що означає чуйність?
3. Які методи виховання чуйності та чуйного ставлення на вашу думку є найбільш ефективними:
 - a) словесні методи
 - b) позитивний приклад
 - c) художня література
 - d) ігрова діяльність
 - e) доручення
 - f) міжособистісне спілкування
 - g) навчання на заняттях.
4. Які твори художньої літератури ви використовуєте для виховання у дітей вашої групи чуйності?
5. Чи організовуєте Ви спеціальні заняття, бесіди для розвитку у дітей чуйності і чуйного ставлення? Які саме, перелічіть

Анкета для батьків

1. Розкрийте поняття «Чуйність» і «чуйне ставлення»
2. В який віковий період на вашу думку відбувається формування чуйності у дитини?
3. Чи виховуєте ви почуття чуйності та чуйного ставлення до ровесників у вашої дитини?
4. Як це відбувається?
5. Чи виявляє дитина чуйність по відношенню до членів сім'ї, родини ?
6. На вашу думку, що найбільш ефективно сприяє формуванню чуйності?
7. Чи читаєте Ви дитині художні твори про чуйність, чуйне ставлення?
8. Які відносини у вашої дитини з однолітками під час спільних ігор?

Лекція для вихователів «Людина починається з добра і чуйності»

Особливістю формування гуманістичної спрямованості особистості є те, що цей процес не можна обмежувати якимись певними формами освітньо-виховної роботи, місцем у режимі дня, тривалістю в часі.

Дитина здобуває соціальний досвід постійно, а вихователю має постійно насичувати його відповідним змістом. Уся атмосфера дошкільного закладу — поведінка дорослих, спілкування, спільна діяльність дітей — мають слугувати реалізації цієї мети.

Причому поряд із запланованими та підготовленими вихователем формами роботи варто використовувати всі події, які відбуваються поза планом. Нова іграшка, квітка, що розквітла, повернення товариша по групі після хвороби в дитячий садок і багато інших подій — усе це може стати для дітей предметом соціально-емоційного переживання та осмислення. Майстерність вихователя саме й полягає в умінні доцільно й адекватно апелювати до почуттів і досвіду дітей, тактовно й делікатно обговорювати з ними питання, що їх хвилюють, ненав'язливо й точно допомагати в ціннісному освоєнні світу людей.

У технологіях виховання людяності та доброти дитина є водночас об'єктом і метою виховання та суб'єктом соціально - морального розвитку.

Роз'яснення суті гуманного ставлення до людини варто починати з найближчих людей. Наприклад, варто обговорити з дошкільнятами питання: «Що ти знаєш про свою маму? Скільки мамі років? Що мама любить? Що їй більше подобається: слухати музику, читати, вишивати, малювати? Якою мама була в твоєму віці? Чим мама відрізняється від інших жінок? Чи є в мамі подруги? Як вона ставиться до своєї мами, твоєї бабусі? Як ти піклуєшся про маму?»

Зміст гуманності можна проілюструвати ситуаціями з досвіду дітей. Дитина має усвідомлювати, що члени сім'ї пов'язані родинними зв'язками не лише із нею самою, а й між собою, незалежно від неї. Пропоновані для обмірковування ситуації можуть бути такими: «Уявіть собі сім'ю: мама, тато, бабуся, син 10 років, донечка 5 років. Як зробити так, щоб у вихідний день усі відпочили?».

Слід надавати дітям можливість визначати своє місце та право у розв'язанні сімейних справ: «Мама вважає так, тато — ось як. А що пропонуєш ти? Давай порадимося.

Порадитися — означає, що кожен висловлює свою думку, а потім ці думки обговорюються та приймається спільне рішення».

Важливо, щоб дошкільнята розуміли: взаємини людей — велика цінність, їх треба підтримувати та збагачувати. Слід учить розуміти стан іншої людини, поважати її почуття, рахуватися з її інтересами: «Що відчуває людина, коли їй бажають здоров'я?», «Чи зрадив Петрик, коли ти привітав його з днем народження?», «Чому дівчинка заплакала, коли загубила свою іграшку?» тощо.

Творчість вихователя здатна перетворити складний світ етичних понять на зрозумілі дітям явища. Важливо показати зв'язок як позитивного в людських проявах (чесність, доброта, чуйність, допомога та ін.), так і негативного, щоб діти розуміли причини помилок і вміли аналізувати та виправляти їх. Скажімо, проводячи бесіду про чесність, можна запитати, чому діти кажуть неправду? (Боятися покарання; хочуть здаватися кращими, ніж вони є

насправді; бажають мати те, на що не заслуговують). Отже, у правди є вороги: страх, заздрість, жадібність.

Зв'язок моральних категорій має виступати зримо, бути зрозумілим дошкільникові, інакше на нас чатує небезпека морального формалізму. Добре прислужаться тут ситуації збагачення соціально-емоційного досвіду дітей. Вони відображають певну життєву проблему, яку дитина могла б осмислити на основі власного досвіду. Розглянемо їх.

Вербальні моральні ситуації

Вербальні ситуації можуть мати вигляд розповіді про якийсь випадок. Діти повинні:

- а) закінчити розповідь;
- б) запропонувати кілька варіантів поведінки;
- в) оцінити вчинок, поведінку.

При цьому недоречними будуть моралізування чи прямі аналогії із поведінкою конкретних вихованців. Ігрові ситуації мають характер імітації, розігрування сценок чи казки за ролями тощо. На відміну від ігрових, практичні (поведінкові) ситуації спрямовані на розв'язання конкретних проблем.

Розповіді педагога про моральні явища мають бути зрозумілими та близькими досвіду дітей, яких треба вчити аналізувати й моделювати поведінку та взаємини людей, виходячи з власного сприйняття вихованців. Наприклад, розмову про уважність можна побудувати так: Душа — це домівка наших почуттів. Ось розповідь про добрий ранок Василька: «Мама вранці ласкаво усміхнулася, привітала його: «Доброго ранку, синочку!». Йдучи до дитячого садка, Василько з мамою допомогли бабусі нести важку сумку, а жінці з немовлям у візочку — перейти вулицю. Прощаючись з мамою, Василько побажав їй доброго дня. Зайшовши до кімнати, щиро привітався з вихователькою та дітьми: «Доброго ранку, Маріє Іванівно! Здрастуйте, друзі!». Сказав Іринці, що нові банти їй до лиця. Василькові було добре». **Так діти починають розуміти, що означає поняття «праця душі»: щоб тобі було добре, треба робити добро людям, от тоді воно стане твоїм власним надбанням.**

Добрий виховний ефект дають бесіди з досвіду: пізнавального (молодший дошкільний вік) та особистісного (старший дошкільний вік) змісту, які розширюють знання про довкілля, розвивають самосвідомість, уміння вступати у діалог, висловлювати власну думку та зіставляти її з думкою інших людей, урахувати їхні побажання.

Розповіді вихователя про своє дитинство «Коли я була маленькою» особливо зближують педагога з дітьми. «Коли я була маленькою, моїй мамі подобалося, що ми з братиком зустрічали її з роботи, брали сумку з її рук і несли додому. Вдома мили руки й допомагали мамі накрити на стіл. Ми розповідали їй про те, як гралися із друзями, чого нового навчилися. А мама — про свою роботу. Чекаючи на тата, радилися, що цікавого розповімо йому про наш день. І ми були щасливі, бо розуміли одне одного».

Педагог має пам'ятати: бесіди про доброту, гуманність, людяність, не підкріплені досвідом дитини, її інтересом, розумінням та власними почуттями, — можуть призводити до формалізму та демагогії. Переконаючи у перевагах того чи іншого вчинку, варто підібрати такі аргументи, які не байдужі дитині, залишають за нею право вибору. Саме так забезпечується індивідуальний підхід до вихованця — врахування особливостей характеру та увага до стану дитини в даний момент. Ненав'язувана оцінка закладає основу довіри до дорослого.

Поряд із традиційними прийомами ознайомлення зі світом людей (екскурсії, цікаві зустрічі, етичні бесіди, заняття з ознайомлення з довкіллям, спостереження, ігри соціальної тематики, читання художньої літератури тощо), варто залучати дітей до **складання родовідного дерева, розглядання родинних фотографій, ознайомлення з документами, листами, родинними реліквіями.**

Ефективними також є уроки **Добра і Краси**, що проводяться за оповіданнями та казками Василя Сухомлинського, етичними казками, складеними вихователем.

Казково-ігрові технології

Добре зарекомендували себе казкові ігрові технології («Квітка доброти», «Промінчики людяності», «Острів розуміння», «Дзвіночки совісті»), ігрові подорожі до Країни Милосердя, Царства Доброти та психотехнології: гімнастики почуттів, енергетичні вправи «Жива вода», «Серце на долоні», «Тепло рук друга». Для їх застосування від педагога вимагається здатність до глибоких почуттів та творче вміння залучати дітей до співпереживання.

Розкриємо кілька з них. Дуже захоплюють дітей казкові подорожі, які приваблюють їх незвичним сюжетом. «Ось Царство Доброти — місце, де можна розповісти про свою радість і горе, поділитися цим з іншими людьми і знайти розуміння», — звертається до дітей вихователь. їм пропонують пригадати випадки, які трапилися з ними та запам'яталися. Коли дитина розповідає про радісні події — грає музика. Коли йдеться про образу, біду — кожен учасник бажає дитині-розповідачеві, щоб більше цього не повторилося, знаходить слова розради. Вихователь підводить дітей до висновку, що Царство Доброти — це добре ставлення людей одне до одного. Кожна людина обирає для себе: жити їй у цьому Царстві чи ні. І якщо обирає доброту, то вона — справжня людина. Тоді й має жити за законами доброти, бути уважною до інших, співчувати й допомагати. Варто дати дітям зразки того, як можна висловити співчуття, розрадити, запропонувати свою допомогу.

Використання добрих слів і виразів закріплюють під час «подорожі» до Країни Ввічливості. Вихователь розповідає казку про цю країну, до якої не можна потрапити ні літаком, ні кораблем, ні автомобілем. Усі люди в цій Країні ввічливі й уважні. Навіть собачки вітаються з перехожими, подаючи їм лапки. У цій країні ніхто нікого не ображає, не обманує й не сердиться. Потрапити до неї можна лише за допомогою добрих та ввічливих слів і виразів.

Добрий ефект дають вправи-драматизації: «Відвідини хворого», «Гостювання», «Привітання з днем народження».

Ігрові вправи можна використовувати як у повсякденному житті, так і під час розвивально – творчих годин. Завдяки їм до досвіду дітей можна долучити ситуації гуманного змісту, тим самим наближуючи до них моральні поняття.

Квітка доброти

Вихователь пропонує серединку квітки у формі серця. Діти вибирають різноколірні пелюстки й прикладають їх до цієї серединки. Кожна дитина може прикласти пелюстку, назвавши добре слово (справу, якість, вчинок). У квітку може бути стільки пелюсток, скільки пропонують діти.

Насамкінець педагог запитує у вихованців, чи сподобалася їм квітка доброти, пропонує повторити все, що називали діти, і зберегти пам'ять про цю квітку у своєму серці.

Кого я люблю

Вихователь пропонує дошкільнятам назвати всіх, кого вони люблять. Виграє той, хто назве більше людей. Потім дітям пропонують показати, як можна проявити свою любов (ласкаво доторкнутися, запропонувати іграшку, запросити сісти поруч із собою).

Ім'я моєї мами

Кожна дитина по черзі розповідає, на яку квітку, погоду, тваринку схоже ім'я її мами, а інші діти відгадують це ім'я.

Хто до нас прийшов?

Вихователь пропонує дітям уявити, що до дитячого садка прийшов хтось добрий, веселий, привітний. Пропонує придумати, хто це може бути, й розповісти про нього.

Чи може Баба Яга бути доброю?

Педагог пропонує вихованцям придумати, що Баба Яга може бути не тільки страшною, замислитися, чому вона буває злою. Чи не від того, що її хтось образив? А може у неї щось болить?

Вихователь підводить дітей до висновку, що **кожну людину треба сприймати такою, якою вона є: не лякатися, не засуджувати, а намагатися зрозуміти.**

Людина — господар своїх почуттів

Вихователь розповідає про сердиту дівчинку Марійку, яка на всіх ображалася. Вранці їй не сподобався сніданок, і вона образилася на маму, а потім — на тата, коли він не дозволив їй узутися нові легкі черевички, бо йшов дощ. Потім вона була незадоволена тим, що на зупинці автобуса було багато людей, тож довелося чекати в черзі. (Діти показують, як сердилася Марійка). А коли вона прийшла до садочка, то побачила, що всі діти групи ображені на неї через те, що вона така сердита (діти розігрують ображених). І їй стало соромно. «Дуже негарно весь час сердитися та ображатися, як вона, — набагато краще усміхатися людям». Так Марійка стала господарем своїх почуттів.

Зразки добрих слів та виразів, які мають засвоїти діти

Вітання: доброго ранку, добрий день, доброго вечора; доброго здоров'я; моє вітання; радий вас бачити; вітаю вас; радий зустрічі; привіт.

Прощання: до побачення; до зустрічі; на добраніч, будьте здорові, бажаю всього найкращого; щасливої дороги; уклін вам; щасливого повернення, чекатиму на зустріч.

Вибачення: пробачте, будь ласка; прийміть мої вибачення; зрозумійте мене; прошу пробачення; даруйте; я був неправий.

Прохання: будь ласка, будьте ласкаві; чи не могли б ви; дозвольте; прошу вас.

Побажання: вітаю вас; доброго здоров'я; смачного; з днем народження; щастя вам; мир вашому дому; хай щастить; бажаю всіляких гараздів.

Подяка: щиро дякую; спасибі; ви дуже люб'язні; прийміть мою вдячність; вдячний вам.

Знайомство: будьмо знайомі; радий знайомству з вами; дозвольте з вами познайомитися.

Словничок моральності

Дуже важливо, щоб діти засвоїли категорії гуманізму як морального явища. Вони мають зрозуміти значення моральних понять. Поряд із конкретними прикладами, що ілюструють відповідні поняття, варто дати визначення гуманної поведінки та якостей особистості.

Вдячність — почуття прихильності до людини за зроблене тобі добро, доброзичливе ставлення.

Ввічливий — той, хто дотримується загальноприйнятих правил спілкування, привітний.

Великодушність — прекрасні душевні якості, благородні почуття, доброзичливість до людей.

Відповідальність — знання своїх прав та обов'язків, готовність виконувати те, що належить.

Добро — все позитивне, що служить благу людини, світле, радісне, життєтвердне.

Доброзичливий — той, хто бажає добра іншим людям, готовий їм допомагати.

Душевний — сповнений щирої любові до людей та довкілля.

Життєлюбність — інтерес до життя й вдячність за нього.

Любов — почуття сердечної прихильності, потреба в іншій людині.

Скромність — стриманість в оцінці своїх достоїнств, переваг, небажання хизуватися ними.

Співпереживання — переживання почуттів іншого, бажання підтримати, бути разом у радості й біді.

Чесність — правдивість, здатність правильно, об'єктивно оцінювати себе та інших.

Щедрість — подільчивість, готовність та вміння допомагати іншим.

Щирість — відкритість іншим людям, відвертість, здатність відчувати радість від спілкування.

Дошкільнята охоче передають уявлення про гуманні вчинки та взаємини в образотворчій діяльності («Моя сім'я», «Життя», «Добро»). Можна запропонувати дітям намалювати улюблену людину у вигляді сонця, квітки, дерева тощо.

Заняття узагальнювального змісту варто проводити після того, як діти здобудуть знання і — що найголовніше — досвід емоційного переживання певного морального змісту та відповідної поведінки.

Тема: Консультація «Чуйність починається з доброти»

Поради батькам, які мають дітей дошкільного віку

Ш. Амонашвілі розмірковує:

«Не треба навколо дитини розповсюджувати погані думки. Думати треба добре про кожну дитину. Наша добра думка – то її захист»

Як побачити дитячу душу, зробити так, щоб вона відкрила нам, дорослим, свої таємниці?

Адже, ми щодня крокуємо разом – йдемо у дитячий садок, крокуємо додому тощо.

Кожного дня ми спілкування з дитиною. Кожного дня ми їй наказуємо: «Слухайся дорослих!». А чи не краще було б розпочати день з посмішки. Лагідні очі, ніжна посмішка — ось дзеркало нашої душі. Адже правду кажуть: **«Доброта — це єдиний одяг, який ніколи не старіє».**

У різні епохи люди розмірковували над таємницями становлення особистості. Ще Гельвецій стверджував, що люди не народжуються, а стають тими, ким вони є.

Дві могутні сили діють у сфері виховання підростаючого покоління — сім'я і навчальний заклад. Об'єднати їх, спрямувати на вдосконалення виховання дітей — важливе, але нелегке завдання.

Першоосновою розвитку дитини як особистості є виховання в сім'ї.

Ставлення батьків до проблем виховання дітей не є однозначним. Мало хто з батьків визнає відповідальність за виховну діяльність своїх дітей. А деякі батьки взагалі знімають із себе відповідальність за виховання своїх дітей. Вони думають: «Нехай садочок виховує».

Пам'ятайте, що саме батьки несуть відповідальність за виховання дітей, а навчальний заклад тільки допомагає батькам виховувати малюків.

Сім'я — один із основних агентів соціалізації малюка.

Великі педагоги стверджують, що саме материнське тепло й турбота, батьківська віра й підтримка потрібні дитині не менше, ніж свіже повітря, калорійна їжа, іграшки й розваги. Вплив сім'ї на дитину, порівняно з впливом дитсадка, відзначається найбільшою тривалістю й постійністю.

На жаль, сучасна сім'я — найчастіше споживацький осередок для дитини. (Дитина прагне лише брати, нічого не віддаючи натомість). Дітей, як правило, усувають від домашніх справ, оберігають від фізичного навантаження, внаслідок чого виникають дефекти в їх моральному вихованні.

Що робити? Як виховувати своє чадо? «Дітям потрібні не повчання, а приклади» — зазначив Жозеф Жубер.

Потрібно привчити дитину кожного дня турбуватися про інших (Як батьки турбуються про інших, так діти будуть турбуватися про вас). У житті дитини має бути рівновага між тим, що вона одержує і тим, що вона віддає.

Пам'ятайте, що творення чогось для інших плідно впливає на самостворення особистості. Діти виростають щедрі, щирі, добрі, ніжні, одним словом – людяні.

Сім'я як соціальний осередок має високий потенціал, використання якого є її важливою функцією.

Мені глибоко запали в душу слова Ш. О. Амонашвілі: «Звичайно, я не є такою людиною, яку ти в мені любиш, я не такий. Але ти люби, і я намагатимусь стати таким, яким ти мене бачиш». Вони означають, що якою ми хочемо бачити дитину, такою вона і стане, коли ми щиро, всім серцем любитимемо її. Педагог Ш. Амонашвілі пише: «Розуміти дітей – означає оволодіти щонайвищою майстерністю виховання маленької людини».

А римський філософ Марк Фабій Квінтіліан говорив: «Батьку, коли в тебе народиться син, поклади на нього свої найбільші надії». Чому найбільші? Тому що більші надії спонукають нас шукати «більшу педагогіку» для виховання наших дітей, а невеликі надії — «малу». Педагогіка береже для нас мету: «Виховання благородної людини».

Зрозумійте: діти прагнуть у майбутнє, але дітей не треба готувати до життя — вони вже живуть.- Живіть разом з малюком, а не поряд з нею. Читайте разом книжки. – Книга – джерело знань. Розповідайте дітям казки, адже у них завжди добро перемагає зло.

Співайте їм колискові – це їхній оберіг, народна мудрість.

Посадіть разом з дитиною дерево. Ці приклади віддячать вам сторицею.

Батьки, облагороджуйте дитячі душі та серця. Без любові до дітей зробити це неможливо. Виходить, їх треба просто любити такими, якими вони є. Ви повинні зрозуміти, що для вас кращої дитини як ваша – нема у цілому світі. Якщо вони відчують вашу любов, то їхні душі розкриються перед вами, і ви разом з малюком будуватимете їхній внутрішній світ.

На закінчення кільки порад–висловів відомих педагогів:

- § «Якщо люди говорять погане про твоїх дітей – це значить, вони говорять погане про тебе.» (В. Сухомлинський)
- § «У дітей немає ні минулого, ні майбутнього, зате, на відміну від нас, дорослих, вони вміють користуватися сьогоденням.» (Лабрюйєр)
- § «Дітям потрібні не повчання, а приклади.» (Жозеф Жубер)
- § «Батьки люблять своїх дітей тривожною і поблажливою любов'ю, яка псує їх. Є інша любов, уважна та спокійна, яка робить їх чесними. І така справжня любов батька.» (Дені Дідро)
- § «Лиш праця світ таким, як є, створила. Лиш в праці варто і для праці жити.» (І. Франко).
- § «Ніщо не буває так рідко на світі, як повна відвертість між батьками і дітьми.» (Ромен Роллан)
- § «Особистість виховується Особистістю.
Шляхетна людина виховується Шляхетною людиною
Любов виховується Любов'ю.
Доброта виховується Добротою.
Серце виховується Серцем.» (Ш.Амонашвілі)

Консультація для батьків «Як виховати добру й чуйну людину»

1. Дитинство – природна школа доброти.
2. Роль сім'ї у вихованні у дітей почуття чуйності і доброти.
3. Типові помилки батьків.
4. Джерела доброти.

Шановні батьки, давня українська легенда.

Був у матері єдиний син. Одружився він з дівчиною небаченої краси, привів її у рідний дім. Незлюбила невістка свекрухи, сказала чоловікові: “Нехай не заходить мати в кімнати, посели її в сінях”. Поселив син матір у сінях. Боялася мати показатися злій невістці на очі. Як тільки йшла невістка через сінні, мати ховалася під лавкою.

Та й цього невістці було мало. Каже вона чоловікові: “Щоб і духом матері не пахло в домі! Пересели її в сарай”. Переселив син матір у сарай. Тільки вночі виходила вона з свого притулку.

Відпочивала одного разу вночі молода красуня під яблунею й побачила, як мати вийшла з сараю. Розлютилася дружина, прибігла до чоловіка, “Якщо хочеш, щоб я жила з тобою, убий матір, вийми з її грудей серце і принеси мені”.

Не здригнувся син, заворожила його небачена краса дружини. Каже він матері: “Ходімо, мамо, покупаємося в річці”. Ідуть до річки кам’янистим берегом. Спіткнулася мати об камінь. Розсердився син: “Що ти, мамо, спотикаєшся? Чому під ноги не дивишся? Так до вечора ітимемо”.

Прийшла, роздяглися, купалися, син убив матір, вийняв з її грудей, серце, поклав на листок, несе. Тріпоче маленьке материнське серце. Спіткнувся син об камінь, упав, ударився коліном. Стало гаряче серце, стрепенулося і прошепотіло: “Синочку мій! рідний, чи не боляче ти вдарився?”

Заридав син, схопив материнське серце, вернувся до річки, уклав серце в розтерзані груди, облив гарячими слізьми. Зрозумів він, що ніхто і ніколи не любив його так палко, віддано і безкорисливо, як рідна мати.

І такою величезною і невичерпною була, любов материнська таким глибоким і всесильним було бажання материнського серця бачити сина радісним і безтурботним, що ожило серце, закрилися розтерзані груди, встала мати й пригорнула кучеряву голову сина до грудей. Не міг після цього син повернутися до дружини-красуні, осоружною стала вона йому. Не повернулася додому і мати. Пішли вони вдвох степами і вийшли на широкий простір і стали двома високими могилами.

Таку легенду, шановні батьки, створила народна мудрість. І недаремно .

Синівська вдячність... Скільки гірких дум і скорботних хвилин переживають материнське і батьківське серця почувачи, що син або дочка байдужі, безсердечні, що вони забули про все добре, зроблене для них матір’ю і батьком. І немає більшої радості для людини, яка відчуває наближення присмерку свого життя, ніж радість, джерело якої – любов і вдячність дітей...

Про необхідність виховання в дітей з малих років почуття доброти переконливо писав у своїх творах. В. Сухомлинський. У статті “Народження добра” він підкреслював, що дитинство для дитини є природною школою сердечності. Це одне з найскладніших й найтонших виховних завдань. Ми покликані облагородити серце маленького громадянина, одухотворити його поривання і бажання вищою людською красою – чуйністю, співчутливістю. З перших днів свідомого життя людини треба пам’ятати, що вона стане не тільки творцем матеріальних і духовних цінностей, а й сином старих батьків, чоловіком, батьком.

Помиляються ті батьки, які думають, що доброта і чуйність – природжені почуття. Ні, це не так. Дитину потрібно вчити робити добро.

Часто ми буваємо свідками незрозумілого акту: у хорошій працьовитій сім’ї, де батьки душі не чують у дітях, годують, одягають, пестять, діти іноді виростають байдужими,

безсердечними, на перший погляд це здається парадоксальним.

Але ніякого парадоксу тут немає: так буває тому, що дитина знає лише радощі споживання, які не можуть самі собою розвинути почуття доброти, чуйності. Вони виникають тільки тоді, коли ми формуємо моральний досвід, тобто вправляємо дітей у добрих вчинках, прилучаємо їх до вищої людської радості – радості творення добра для інших людей. Тільки це, воістину безкорисливе і тому справді людське переживання, є силою, що облагороджує юне серце.

Для нас, педагогів, велика радість – бачити, як у дітей розвивається усвідомлення того, що втомлені батько і мати потребують відпочинку. А тиша, спокій, чистота і краса в хаті – це те, що дає потрібний відпочинок і радість. Діти не тільки розумом, а й серцем відчують, що їх погана поведінка, завдають болю матері і батькові. “Мені треба вчитися добре, – каже Галинка, – бо у матері хворе серце”. Дитині хочеться, щоб мати була спокійна. Вона знає, що своєю працею допоможе зберегти серце матері. Прагнення маленьких дітей добре вчитися нерідко виходить з бажання принести матері і батькові радість. А воно пробуджується лише тоді, коли дитина уже раніше на чомусь іншому зазнала радощів творення добра для батьків.

“Нажаль, часто дорослі дуже довго вважають своїх дітей беззахисними крихітками, не здатними про когось потурбуватись”, – пише О.Савченко і наводить такий приклад:

“...Ідуть вулицею бабуся з внучкою. Раптом дощ. Бабуся знімає з себе кофту, хустку, вкриваючи Оленку -другокласницю. А вона все це сприймає як належне. Забігли у під’їзд. Онука сухенька, а в бабусі поприлипало до ніг мокре плаття.

- Ой, бабуся, яка ти смішна! – вигукує дівчинка.

От і вся реакція на бабусину турботу”.

В.Сеевої є на цю тему оповідання “Три сини”

“... Дві жінки брали воду з колодязя. Підійшла до них третя. А дідусь на камінь відпочити сів. Ось і каже одна жінка другій:

- Мій син спритний та сильний, ніхто його не переборе.

-А мій співає, як соловейко. Ні в кого такого голосу нема-каже друга, третя мовчить.

- Що ; ти про свого сина не кажеш? – питають її сусідки.

- Що ж сказати? – каже жінка» – Нічого в ньому особливого немає.

Ось набрали жінки повні відра води і пішли. А дідусь за ними.

Йдуть жінки, зупиняються. Болять руки, випліскується вода, ломить спину.

Раптом назустріч три хлопчики вибігають. Один через голову перекидається, колесом ходить. Милуються ним жінки.

Другий пісню співає – соловейком заливається – заслухались ним жінки.

А третій підбіг до матері, взяв у неї відра валки і потяг їх.

Запитують жінки в дідуся:

- Ну що, які в нас сини?

- А де вони? – відповідає дід , я тільки одного сина бачу!”.

Хочеться зауважити, що коли ми оцінюємо вчинки дорослих, то обов’язково хочемо зрозуміти: навіщо, чому, чим керувалася людина? Так само, сприймаючи навіть і добрі вчинки своїх дітей, варто час від часу спробувати проаналізувати їх мотиви, тому що іноді можна помилитись, оцінюючи їх вчинок тільки за зовнішніми проявами.

Дочка моєї знайомої щоденно купувала молоко і хліб старенькій бабусі, що жила поруч.

Батьки тішились і хвалили дитину, а дівчинка із задоволенням усе те сприймала. А через деякий період Іринка купила собі нову іграшку.

- Звідки вона в тебе? – запитали батьки.

- А мені бабуся щодня платила за те, що я їй купляла продукти, -спокійно і задоволено відповіла дочка.

- І тобі не соромно? – розгублено запитала мати.

- А чому мені має бути соромно, хіба я даремно трудилась?

Яка ж ціна такої доброти?

Особливу увагу радимо звертати на розвиток у дітей любові до природи. Робота на присадибній ділянці, у саду, прогулянки в природу, вирощування кімнатних рослин, догляд за тваринами стимулюють становлення почуття любові до всього, що потребує людської допомоги і захисту. Людина, у якої не сформовані добрі почуття до природи, не буває, як правило, доброю до людей”.

Пам’ятайте, шановні батьки, що виховання чуйності і доброти здійснюється перш за все в батьківському домі. Тепла, дружня атмосфера в сім’ї, уважне й турботливе ставлення її членів один до одного і до людей взагалі, цілеспрямованість впливу батьків сприяють формуванню людини, яка готова робити добрі справи і цінувати добро, зроблене для неї. І ще які б моральні якості ви не хотіли виховати у дітей, усі вони мають у своїй основі прекрасну людську властивість – відчуття того, що переживає інший не тільки в хвилини радості, а й у хвилини смутку, болю, самотності...

Саме в ньому джерела доброти

Батьківські збори «Виховання чуйності й доброти»

План

Дитинство – природна школа доброти.
 Виховання в дітей почуття чуйності й доброти.
 Типові помилки дорослих.
 Джерела доброти.

Про необхідність виховання в дітей із малих років почуття доброти переконливо писав у своїх творах В.О. Сухомлинський. Він підкреслював, що дитинство для дитини є природною школою сердечності.

Особливо важливу роль у процесі морального розвитку особистості на ранніх етапах її психологічного дозрівання грають сім'я, школа і засоби масової інформації.

Батьки дитини - перші й головні її вчителі. Але зараз час складний. Тому діти перебувають під сильним впливом ідей матеріалізму, у них спотворюється уявлення про світ, відповідно до якого особиста вигода стає вище моралі, чесності і любові, а це вкрай згубно позначається на їхньому духовному розвитку.

Яка роль комп'ютера, телебачення та засобів масової інформації? Велика. Зараз телебачення і школа виступають суперниками в боротьбі за час і душу дитини. Дуже часто те, що показується по телевізору, не відповідає моральним засадам, яким вчить вихователь. Ми покликані облагородити серце дитини, одуховорити її поривання і бажання вищою людською красою – чуйністю, співчутливістю, милосердям. З перших днів свідомого життя людині треба пам'ятати, що вона стане не тільки творцем матеріальних і духовних цінностей, а й сином чи дочкою своїх батьків, дружиною, чоловіком, матір'ю, батьком.

Помиляються ті батьки, які думають, що доброта і чуйність – природжені почуття. Ні, це не так. Дитину потрібно вчити робити добро.

Часто ми буваємо свідками незрозумілого факту: в хорошій працьовитій сім'ї, де батьки понад усе люблять своїх дітей, годують, одягають, пестять, діти іноді виростають байдужими, безсердечними. На перший погляд це здається парадоксальним. Але ніякого парадоксу тут немає: так буває тому, що дитина знає радощі споживання, які не можуть самі по собі розвинути почуття доброти, чуйності. Вони виникають тільки тоді, коли ми формуємо моральний досвід, тобто вчимо дітей добрим вчинкам, прилучаємо їх до вищої людської радості – радості творення добра для інших людей. Тільки це, воістину, безкорисливе і тому справді людське переживання, є силою, що облагороджує юне серце.

Письменниця Тетяна Тесс описує такий випадок. Навесні, коли пішов лід на річці, хлопчик років восьми захотів погратися у «капітана» і скочив на крижину. Але крижина розкололася, тріщина ставала все ширшою, а

«капітан» зі страху заревів. Хлопчики, що були на березі, розгубилися, тупцяли на місці. І ось, доки дорослі бігли до річки, хлопчик років чотирнадцяти скочив на крижину з «капітаном», схопив його в обійми і через хвилину вже стояв разом із ним на твердому ґрунті. Усе це трапилося миттєво. Презирливо оглянувши хлопчика, що продовжував плакати, його рятівник сплюнув крізь зуби і пішов не оглядаючись... Одна з жінок, що була на березі, пізнала в герої Толика – першого хулігана в їхньому дворі.

«Не можу вибачити собі, – зауважує Тетяна Тесе, – що не наздогнала цього Толика, не поговорила з ним, але я глибоко переконана, що в душі

«першого хулігана двору» під товстою корою грубощів, пустощів живе, як джерело, чиста сила відваги і доброти, яка вштовхнула його на цей вчинок.

Хочеться зауважити, що коли ми оцінюємо вчинки дітей, то обов'язково хочемо зрозуміти: навіщо, чому, чим керувалася дитина? Так само, сприймаючи навіть і добрі вчинки своїх дітей, варто час від часу спробувати проаналізувати їхні мотиви, тому що іноді можна помилитися, оцінюючи вчинок тільки за зовнішніми правилами.

Донька моєї знайомої щоденно купувала хліб старенької бабусі, що жила поруч. Батьки тішилися і хвалили дитину. А через деякий період Віра купила собі нову іграшку.

- Звідки вона в тебе? – запитав батько.

- А мені бабуся щодня платила за те, що я їй купувала хліб, – спокійно і задоволено відповідала донька.

- І тобі не соромно? – розгублено запитала мати.

- А чому мені має бути соромно, хіба я даремно трудилася?

- **Яка ж ціна такої доброти?**

В Україні проживає майже два мільйони одиноких людей. Така вже їхня доля – залишитися у чотирьох стінах сам-на-сам зі своїми проблемами, хворобами. Знали б ви, як вони чекають, щоб хто-небудь із нас завітав до них. Ми часто не помічаємо їх – згорблених, зморщених, немічних, бо у нас завжди свої проблеми, не вистачає часу...

Стара бабуся гірко нарікає на свою долю: «Маю дітей та онуків, а вони відцуралися від мене, кричать, ненавидять.

- Що це? Невихованість? Дефіцит совісті?

А, може, ми думаємо, що старість омине нас? Щодня бачимо сумні очі тих, кого в одне ціле об'єднало слово - «старість», бачимо безнадію, розпач. І з самого серця виринають слова: «Молодість, зазирни у вічі старості...».

Які б моральні якості, шановні батьки, ви не хотіли виховати у дітей, всі вони мають у своїй основі прекрасну людську властивість – відчуття того, що переживає інший не тільки у хвилини радості, а й у хвилини смутку, болю, самотності... Саме в цьому джерела доброти.

Найвища наука життя – мудрість. А найвища мудрість – бути добрим. Доброта і чуйність, співпереживання і широсердність, уміння розділити чужий біль, підтримати у важку хвилину, розрадити у горі й біді – це завжди було в характері нашого українського народу.

Але що потрібно зробити для того, щоб ці згадані добрі звички і традиції, оте всенародне милосердя, що здавна було властиве нашому народові, зберегти навіки?

Напевне, треба менше говорити про добро, а просто проявляти милосердя до тих, хто потребує підтримки і вчити цього своїх дітей.

Не говори про доброту,
Коли ти сам нею не сяєш,
Коли у радощах лігаєш,
Забувши про чужу біду.
Бо доброта не тільки те,

Що обіймає тепле слово.

В цім почутті така основа,
Яка з глибин душі росте.
Коли її не маєш ти,
То раниш людяне в людині.
Немає вищої святині,
Як чисте сяйво доброти.

Інколи у нас закрадається думка і постає питання: яка вулиця веде до храму? Де той шлях до правди і добра, яким треба йти кожному?

На це запитання публіцист Ігор Золотухін відповів так: «Ця вулиця проходить через душу кожного з нас, і той храм, храм добра, правди і любові, кожен повинен будувати в собі, вимітаючи зі своєї душі зло і брехню, які вгніздилися в ній і руйнують її».

З чого починається виховання доброти у дитини? У чому виражається доброта? Дуже часто батьки задаються такими питаннями.

Можливо, доброта - це насамперед здатність розуміти інших людей. У сьогоденнішньому світі ми все частіше стикаємося з нерозумінням, байдужістю, ненавистю і озлобленістю стосовно інших людей.

Вперше дитина дізнається про те, що є добро і є зло на сторінках казок, в досить ранньому віці. Вона вже починає розуміти, що добрі вчинки завжди винагороджуються, а зло обов'язково буде покаране.

Казка - благодатне і нічим не замінне джерело виховання любові, чуйності, милосердя.

Так що ж таке чуйність, милосердя? Милосердя - поняття ємне, воно включає в себе: незлостивість, жалісливість, чуйність, сердечність, душевність, доброту, добросердність. Що ж означає бути чуйним?

Бути чуйним - значить поважати почуття інших людей, завжди думати про те, як твої вчинки позначаться на оточуючих, це значить не бути байдужим до того, що люди відчувають. Чуйна людина думає про інших, з увагою ставиться до їхніх бажань і намагається чинити так, щоб доставити іншим радість.

Бути чуйним - значить не надавати власним бажанням більшого значення, ніж бажання інших. Якщо у нас різні смаки, не варто переконувати дитину в тому, що вона права, а інші помиляються. Адже слід поважати чужі устремління і думки. Бути чуйним - значить чинити так, щоб добре було і тобі, і іншим.

Для чого потрібна ця чеснота?

Егоїстична, нечутлива людина здатна заподіяти біль іншому. Якщо хтось байдужий до людей, то і вони стануть відповідати тим же цій людині.

Якщо на Землі зникне чуйність, люди будуть постійно сваритися, оскільки нікому ні до кого не буде діла. Якщо ж чуйність стане основою у відносинах між людьми, всі будуть жити в мирі та злагоді.

Виявляючи чуйність, ми даємо людині зрозуміти, що вона нам небайдужа: перш ніж щось зробити, ми подумаємо про те, як це на ній позначиться, а після не забудемо поцікавитися, чи все у неї гаразд. Наша чуйність породжує чуйність в інших. Чуйність заразлива.

У чому вона проявляється?

Чуйність проявляється тоді, коли ми замислюємося, як наші вчинки відображаються на інших. Якщо людині властива чуйність, почуття інших людей також важливі для неї, як і її власні. Можна розвинути в собі чуйність, якщо частіше думати про те, як доставити радість іншим. Про чуйність можна говорити багато. Дуже важливо зрозуміти, що в чуйності і любові до людей людина «зростає духовно».

Якби кожна зла людина зробила на одну злу справу менше, а кожна добра – на одну добру справу більше, наскільки світлішим стало б наше життя. Тому я закликаю вас бути добрими, людяними, милосердними, терплячими, нехай не черствіють ваші душі в щоденних клопотах, бережіть свої серця і серця дітей від усього злого. Пам'ятайте, шановні батьки, що виховання чуйності і доброти здійснюється перш за все в батьківському домі. Тепла дружня атмосфера в сім'ї, уважне і турботливе ставлення її членів один до одного і до людей взагалі, цілеспрямованість впливу батьків сприяють формуванню людини, яка готова робити добрі справи і цінувати добро, зроблене для неї.

Прошу пам'ятати, що князь Володимир Мономах у своєму «Повчанні дітям» закликав:

- не забувайте убогих, подавайте сиротам, захистіть вдову;
- не майте гордоців у своєму серці, старших шануйте;
- не минайте ніколи людину, не привітавши її, і добре слово мовте;
- на світанні, побачивши сонце, з радістю прославте день новий і скажіть: «Господи, додай мені літа до літа, щоб честю й добром виправдав життя своє».

ПАМ'ЯТКИ ДЛЯ БАТЬКІВ

Пам'ятайте, шановні батьки, що виховання чуйності і доброти здійснюється перш за все в батьківському домі. Тепла, дружня атмосфера в сім'ї, уважне й турботливе ставлення її членів один до одного і до людей взагалі, цілеспрямованість впливу батьків сприяють формуванню людини, яка готова робити добрі справи і цінувати добро, зроблене для неї.

Тож шановні батьки

- Не рідше одного разу на місяць відвідуйте дошкільний заклад, дізнавайтеся про успіхи та поведінку своїх дітей.
- Радьтеся з вихователем, як поліпшити родинне виховання.
- Пам'ятайте, що для формування характеру дитини ваш власний приклад має надзвичайно велике значення.
- Дотримуйтеся єдиних вимог до дитини всіх членів сім'ї.
- Вимогливість до культури поведінки, до задоволення бажань дітей повинна стати певною традицією у сімейному вихованні дітей.
- З повагою ставтеся до самотніх людей, проявляйте милосердя до тих, хто потребує підтримки та вчіть цього своїх дітей.
- Будь-які заборони висловлюйте тактовно, не ображаючи дитину.
- Правильно оцінюйте вчинки дітей.
- Особливу увагу звертайте на розвиток у дітей любові до природи.
- Надзвичайну увагу звертайте та стосунки ваших дітей з однолітками, спрямовуйте їх на прояви у них емпатії, доброзичливості
- Людина, у якої не сформовані добрі почуття до природи, не буває, як правило, доброю до людей.
- Пам'ятайте, що тільки тепла, дружня атмосфера в сім'ї, уважне і турботливе ставлення її членів один до одного і до людей взагалі, цілеспрямованість впливу батьків сприяють формуванню людини, яка готова робити добрі справи для інших людей.